

ҶОДИРИЙНИ ҶУМСАБ

”ЁДНОМА”

ТОШКЕНТ

АБДУЛЛА ҶОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЕТИ

Қодирийни қўмсаб: Еднома // Нашр. тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ш. Қодирий/. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 1994. — 80 б.

Ушбу тўнламга «Ўзбек романапислигининг отаси» Абдулла Қодирий ҳақида ул зотнинг фарзандлари, замондошлари, маслакдошлари, яқин қариндош-уруғлари эсда қолганча қороғза туширган хотира-лавҳалар жамланган. Эътиборингизга ҳавола этиладиган бу хотиралар мавзу жиҳатидан ранг-баранг, халққа яқин тилда ёзилган бўлиб, эл севгам ёзувчининг 100 йиллик муборак тўйи Қодирийномани тўлдиришга хизмат қилади деган умиддамиз.

«Қодирийни қўмсаб» китобчаси «Еднома» сериясида чоп этилмоқда.

Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Шеркон ҚОДИРИЙ

Муҳаррир Амир ФАЙЗУЛЛА.

Қ $\frac{4803620000-60}{M 361(04) - 94}$ 92—94

ISBN 5-86484-110-2

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил
Абдулла Қодирий Вақфи, 1994 йил.

СУЗБОШИ УРНИДА

Абдулла Қодирий (Жулқувбой) 1894 йилнинг 10 апрелида Тошкент шаҳри Бешёғоч даҳа, тўртинчи Эшонгузар маҳалласида дунёга келдилар. Оталари Қодир бобо йигитлик чоғларида савдо билан шуғулланган, кейинчалик, кексайғач, боғбонлик қилиб қўл учига кун кечирганлар. Оналари Жосият биби уй бекаси бўлганлар.

Қодирий ўз таржимаи ҳолида шундай ёзадилар: «Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта билмадим: Аммо ёшим етти-саккизга етгач, қорним ошга тўймаганидан аннқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат саксон ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин (ярим гектардан кўпроқ ер) боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам ошлекка дуч келиб, қиши билан жаврашиб чиқар эканмиз...»

Бинобарин, ёзувчининг ёшлик йиллари хийла аянчли кечадди, эски мактабларда бошланғич билим олиш ҳам тартибли бўлмайди. Шунга қарамай, Қодирийнинг билимга, адабиётга қизиқишлари асло сўнмайди. Кейинчалик — 1908 йили Тошкентда рус-тузем мактаби очилгач, унда ўқиб, билимлардан бирмунча кўпроқ хабардор бўладилар. 1912 йили рус-тузем мактабини аъло баҳолар билан битирадилар ҳамда Тошкент генерал-губернатори Самсоновнинг кумуш соат билан тақдирлашига сазовор бўладилар. Мактабини тугатгач, мануфактура билан савдо қилувчи бир бойнинг дўконида приказчик (мирза) бўлиб ишлайдилар ва бир қатор зиёлилар билан танишадилар. Дунёда матбуот, газета, журнал деган гаплар борлигини англаб, газета-журналларга хабар, мақолалар ёзиб юриш ҳаваси туғилади. Ёш ёзувчининг ижодий фаолиятлари ана шу йўсин бошланади.

Абдулла Қодирийнинг ижодлари тез камол топди. 1914—16 йиллар мобайнида «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда», «Жинлар базми» ваби қатор жиддий, бадий жиҳатдан пишиқ, ҳатто шу кунларда ҳам севиб ўқиладиган асарларни яратдилар.

Абдулла Қодирий ўз билимларини рус, араб, форс, турк тилларини ўрганиш ва Шарқ-Ғарб адабиётини чуқур мутолаа этиш билан бойтадилар. 1916—17 йиллар миёнасида Абулқосим мадрасасида таҳсил оладилар.

Абдулла Қодирий 1917 йил февраль инқилобидан сўнг оддий халқ милициясига қўнғилли бўлиб ёзиладилар. Орадан бир ой ўтиб, Тошкентнинг Эски Жўва даҳасида очилган озғқ қўмитасига мирза бўлиб ишга кирадилар. Шўро ҳокимиятини ўрнатиш йилларида эса фаол матбуотчи бўлиб ишлайдилар. Тошкентда чиққан «Коммунист», «РОСТА» (ўзбекча) газеталарида адабий ходим, мухбир бўлиб фаолият кўрсатадилар.

Абдулла Қодирий «Муштум» журналинини йўрғақлаб, бешигини тебратган адиблардан. Тарихимизга назар ташласак, «Муштум» журналининг 1-сонини 1923 йил 13 февралда чиққанлигига гувоҳ бўламиз. Мазкур журналининг 2-сонини саҳифасида Жулқунбой «Муштум таърифида» сарлавҳали мақоласини ёритадилар. Унда ҳажв журналининг дастури белгилаб берилади. Айтишларича, «Муштум» деган номни ҳам Абдулла Қодирий тошиб қўйган эканлар.

У кишининг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажаниг нима дейди?» ва бошқа ҳажвий ҳикоялари билан журнални бир печа йил жонлантирган муаллиф эканликларига иқрор бўламиз.

1924 йилда Абдулла Қодирий Москвага бориб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат журналистлар институтида таҳсил оладилар. Бир йил ўтгач, оилавий шароит танглигидан Тошкентга қайтиб келадилар ва «Муштум» журналинда штатсиз мухбир бўлиб ишлай бошлайдилар.

Абдулла Қодирий йирик ҳикоянавис, фелъетончи, мақоланавис бўлиш билан бирга, бадий қиммати ва тарихий аҳамияти кучли замонавий асарлар яратадилар. Адиб 1917—18 йилларда «Ўткан кунлар» романи учун материал йиғишга киришадилар. 1922 йилда биринчи ўзбек романининг дастлабки боблари «Инқилоб» журналинда чоп этилади. 1925—26-йилларда «Ўткан кунлар» уч бўлим ҳолда китоб бўлиб нашр этилади.

Абдулла Қодирий аввалда мураккаб ҳаёт кечирганлар, бу мураккабликларни санъаткорона ўрганиб, ўзлаштирганлар. Табиийки, билим олиш, билим орттириш мутолаасиз бўлмайди. Абдулла Қодирий биринчи гада Шарқ адабиётини мукаммал ўргавган адиб. Шу билан бирга Ғарб адабиётини ҳам пухта эгаллаган эдилар. Ана шу икки буюк мактабдан олган чуқур билими ва тажрибаларини ўз ижодларида моҳирона қўллаш олганликлари у кишининг асарларининг севиб ўқилишига омил бўлган бўлса, ажаб эмас. Бу фикрларни Қодирий шундай тасдиқлайдилар: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликларини кетидан эргашишимиз ва шунга

ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаринишга¹ халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан ташиштиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз».

Абдулла Қодирий «Ўткан кунларида пок муҳаббатни тараннум этганлар. Халқимизнинг онгини оширишга, тарихини тиклашга, ўзбекона ахлоқ-одоблар ва расму удумларини авайлаб асрашга, нафосатини намоён этишга эришдилар. Асарларининг ўқимишли бўлишига яна бир сабаб — уларнинг омма савиясига қараб ёзилишидир.

1926 йилнинг бошларида «Мунтум» журналинда Қодирийнинг «Йиғинди гаплар» номли мақолалари босилади. Мақола босилгач, Қодирий Ўзбекистон Жиноят Қонунлари мажмуасининг «Раҳбар ходимларини обрўсизлантириш...» моддаси билан қораланадилар. Уч ойлик маҳбусликдан сўнг Қодирий ишлари судга ошади. Судда Қодирий ўзларининг ҳақдиларини исботловчи нутқларини ўқиб берадилар. Натижада чорасиз қолган суд ҳайъати Қодирийни озод этишга мажбур бўлади.

Абдулла Қодирий уйига қайтгач, ҳукумат идорасига хизматга бормай, ижодга бериладилар. 1928 йил февраль ойида Қодирий ўзларининг иккинчи романлари «Меҳробдан чаён»ни ёзиб тугатадилар. Тарихий мавзуда яратилиб, чин инсоний муҳаббатни тараннум этувчи бу романнинг юзага чиқиши ҳам осонликча кечмайди. Романнинг бадий жиҳатдан нухталиги тан олинса-да, «сиёсий жиҳатдан давр талабига жавоб бера олармикин?» деган иккиланиш унинг нашрга тайёрлаш ишларини бир неча ойлаб тўхтатиб қўяди. Ниҳоят, Қодирий қўлёсмани кўтариб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ўша пайтдаги биринчи котиби Акмал Икромов ҳузурига борадилар. Акмал Икромов асарни ўқиб кўриб, устига «Босилсин!» деб имзо чекади ва шундан сўнг романи нашрга тайёрлаш ишлари юришиб кетади.

Абдулла Қодирий 1932—34 йиллар мобайнида «Обид кетмон» қиссасини яратдилар. Бу қисса — шўро замони воқелигини акс эттирувчи асардир. Шу билан бирга, у ўзбек шўро адабиёти тарихида колхоз — қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган тўнғич улкан асар ҳамдир. Қодирий бу асарни ёзишда ҳам эл-юрт орасига кирадилар. Ўзлари асли деҳқончиликка ҳавасманд бўлганликларидан унинг сирларини янада чуқурроқ ўрганиб, қишлоқ ҳаётини шимдан кузатадилар.

«Обид кетмон»ни ўқиб, баъзилар ҳазиллашиб, Қодирийнинг Жулқунбой тахаллуси ёнига «Кетмонбой» номини қўшиб атай бошлашади. Дарҳақиқат, асарда меҳнат шавқ-завқи гоёт табиий, жонли тасвирланган.

¹ Янгиланмоқ.

Абдулла Қодирий таржима соҳасида ҳам баракали ижод қиладилар. Гоголнинг «Уйланиш», Чеховнинг «Буқаламун», «Олчазор», ғарб ёзувчиларининг «Динга қарши мажмуа» асарларини ва яна бир неча илмий-оммабон ўқув китобларини русчадан, татарчадан ўзбекчага ўгирадилар, кўнгина қардош ёзувчи-олимлар билан дўстона алоқада, ижодий ҳамкорликда бўладилар. Жумладан, Садриддин Айний билан бир неча бор учрашадилар. 1932—33 йилларда Алексей Толстой ўз оиласи билан Тошкентга келганда Қодирий боғида икки марта меҳмон бўлади. 1934 йил Қодирий ёзувчилар Союзининг I съездига делегат бўлиб қатнашиб Максим Горький билан учрашадилар.

Абдулла Қодирий «йигит кишига етмиш ҳунар оз» қабилидаги чинакам қўли гул, қалби қайноқ инсон бўлганлар. У кишининг асосий ҳунарлари ёзувчилик бўлса-да, боғбончилик ва меъморчиликда ҳам ажойиб санъатга эга бўлганлар.

1930 йилларда Қодирий яратган боғ ўртасига шаҳарнинг таниқли усталари қўли билан пишиқ ғиштдан икки қаватли шийпон қурилади. Шийпоннинг биринчи қавати қишин-ёзин ҳавоси мўтадил қўш деразали, катта эшикли ҳаводор уй бўлиб, иккинчи қавати ўнта ғиштин устунлардан иборат эди, унга «қирқ улфат» бемалол синарди, томи эса қубба шаклида оқ тунука билан чорқирра шаклида ёпилган. Шийпон ана шундай юксак дид билан қурилгани сабаб, эл орасида «Жулқунбой шийпони», «Абдулла Қодирий боғи» деб ном чиқаради. Уша пайтдаги машҳур олимлар, адиблар, санъаткорлар шу шийпонда йиғилишиб, суҳбатлар, мушоиралар, базму гурунглар уюштирганлар.

Машъум, 37-йиллардаги истибдод — Абдулла Қодирий ҳаётлари илдизига болта урди. Адиб ҳам бошқа зиёлилар сингари туҳматга учраб, қамоққа олиндилар. «Менга қўйилган айбларни бошдан оёқ рад этаман. Ҳақиқат йўлида ҳар қандай, ҳеч қандай жазодан, қийноқдан қўрқмайман. Агар отмоқчи бўлсаларинг, кўкрагимни кериб тураман...»

Абдулла Қодирий 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отиб ташландилар.

Бугун Абдулла Қодирий жисман орамизда йўқлар. Бироқ у кишининг руҳлари ҳамаша тирик.

Шеркон ҚОДИРИЙ

ҚИШ ТАШВИШЛАРИ

Йиғирманчи йиллар. Қиш кезлари «Эшонгузар» маҳалласидаги шаҳар ҳовлимизда яшаймиз. Шу йиллари негадир қиш қаттиқ келар, қор қалин ёғар эди.

Бир кун, биз болалар кечки пайт ҳовлимизга ўртасига катта қор уюми тўпладик-да, сирпанчиқ ясадик. Болалардан кимдир: «Шу сирпанчигимиз устига сув қуйсак, кечаси билан яхлаб, соз бўларди-да», деди. Мен дарҳол ошхонага кириб, фанера ёпиб қўйилган бир челақ сувни олиб чиқдим, ёғлоғи билан сирпанчиққа қуя-қуя сувни тамомладик. Шу чоқ ойим уйдан чиқиб, шоша-пиша кечки овқат тараддудига тушдилар ва сув челақни бўш кўриб, ҳайрон бўлдилар.

— Челақдаги сув қани?—сўрадилар.

— Сирпанчиққа қуйдик, яхлатамиз,—дедим.

Ойим негадир бирдан аччиқланиб кетдилар, ўчоқ ёнидаги косовни олиб орқамга бир туширдилар (устгимдаги кийимларим қалин бўлгани учун калтак зарбини увчалик сезмадим), мен ҳайрон бўлдим.

— Энди қандоқ ош қиламан? Уйда томчи сув қолмапти-ку, зинда! — дедилар жаҳлдан қизариб. Ўртоқларимни ҳам урмоқчи бўлиб қувиб солдилар. Дарҳол челақни кўтариб, сув «қарз» олгани амакиларимникига чиқиб кетдилар...

Ойим бечоранинг ғазабланганларича бор эди. Сув ҳамма хонадонда ҳам (айниқса, қиш кезлари) бирдек азиз, уни тежаб ишлатишар эди. Бошқа ерларни билмайман-у, Тошкент маҳаллаларининг барчасида биттадан-иккитадан ҳовузи бўлар эди. Кеч куздан эрта баҳорга қадар ҳовли ва кўчалардан оқиб ўтувчи ариқ сувлари тўхтаиб қўйилар (ариқлар музлаб, сув тошқини рўй бермасин учун), маҳалла аҳли шу ҳовузлардаги сувдан ичар эди.

Бу гаилар оммавий паранжи ташлаш (1928)га қадар даврда бўлгани учун хотин-қизлар ҳали ичкарида яшар, кўчага очиқ чиқишга эрксиз эдилар (оммавий паранжи ташлашдан сўнг улар ҳам дарҳол кўчага очиқ чиқиб кетаверишган эмас). Шунинг учун кўчадан сув келтириш эрлар зиммасига тушарди.

Шундай расм бор эди: кечки пайт, таом пишириш керак, уйда сув йўқ, сув келтирувчи ҳам йўқ. Бундай ҳолда уй бекаси челақни, кўзани, секин эшик орқасига, кўчага чиқариб кўярди. Кўчадан ўтувчи киши (ким бўлмасин) кўрадики, бўш челақ тўрибди. Демак, бу хонодонга сув керак. У челақни олиб, ҳовуздан сув келтириб кўярди-да, йўлга кетаверарди. Аёл эса аста қўл узатиб, сувни оларди...

Сув тежамли бўлиши билан бирга унинг тозалигига ҳам қаттиқ эътибор қилинар эди. Ота-оналаримиз биз болаларни ариқ, ҳовуз (умуман сув) бўйларини ифлос қилмаслик, озода тутуш, сувга чиқинди, чиркин нарсалар ташламаслигини уқтирар, ҳатто кўрқитар эдилар. «Чирманда хола» лақабли бир кампир қўшнимиз (бу аёл чирманда чалиб, кўчириқ қилар эди) ўз болаларикелинларини ариқ бўйига ахлат ташлаб, тўплаб қўйганини ёки ўчоқ боши ивирсиб ётганини кўрса, ўқлоғи билан савалар эди...

Бундай озодалик ҳозирда ҳам кўн хонадонларимизда сақланиб келади. Икки-уч йил бўлди. Автобуста саёҳат билан, Бурчмулла, Боғистон ёқларга чиқдик-да, Нанай қишлоғига борганда автобусимиз бузилиб қолди. То уни тузатгунарларича биз қишлоқ кўчаларини айланиб юрдик: бир ўрта ёш киши кўча ариғи бўйига чўнқайиб ўтириб, қўлларидаги қстиб қолган оппоқ ёғни (чамаси мол ёғи экан) лойга ишқаб ювар эди. Мен қараб туриб дедим:

— Лой мойни кетказиши қийин, совунлаб ювинг...

Киши сўзимга эътибор қилмай, қўлни ювишда давом этаркан, деди:

— Бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Совун сурилса, сув ифлос, макруҳ бўлади...

«Эшонгузар» маҳалламизда биргина ҳовуз бор эди. Бу ҳовуздан қишда икки-уч хонадон сув ичарди. Шунинг учун қиш чиқиш олди — мартнинг бошларида ҳовузда сув тугаб қоларди. Ҳовуз юзасидаги қалин муз қатлами ўртасидан челақ снгарли қилиб тешиб қўйилган бўлиб, узун бўлиб, ёғоч илгак билан челақ тушириб, сув тортиб олинар эди. Сув тугагач, челақка лойқа-балчиқ ила-

шиб чиқа бошлар эди. Бундай кезларда маҳалла кишилари тўпланишиб бел, кетмон, хода, болта, паяшаха каби асбоблар билан «қуролланиб», Бешёғочга чиқишар, тўғонни вақтинча озгина очиб ва йўл-йўлакай қор, лой босган ариқларни тозалаб, «хой-хой» сурон билан сув ҳайдаб келиб, ҳовузни тўлдиришар эди. Лойқаланган лим-лим ҳовуз суви теъ кунда тиниб, ичинга яроқли бўлиб қолар эди.

Сув эҳтиёжимизни қондириш учун баъзан шундай тасодифлардан ҳам фойдаланар эдик: маҳалламизда атиги икки кишининг уйи тунжавонли бўлиб (бириси дадамнинг улфатлари мулла Зайниддин амаки, иккинчиси Муродхон табиб), эрувгарчилик, ёмғиргарчилик кунларда челақ олиб бориб, тарновлардан сув тўлдириб захира қилар эдик. Дадам бўлсалар сув тақчиллигида қор эритиб ишлатишни тавсия қилар эдилар. Асосан эса тақчил (яъни ҳовуз қуриб қолган) кунлари сувни маҳалламиздан бир қақиримча наридаги «Чалчиқ» ариғидан келтириб ичар эдик.

Ун ёшлик чоқларим, кунлар илиб, музлар энди кўча бошлаган кезлар эди. Бир куни шундай бўлди: қоронги тушиш чоғида ойим «Ҳабибулла, даданг келмадилар, эрталаб ювинишга, чой қайнатишга сув йўқ. Ўзинг «Чалчиқ»дан келтириб қўясанми?» дедилар. «Майли», дедим, ўзимни катталардек олиб ва кўшнимиз Юнус амаки ясаб берган кичкина обкашимга дадам келтирган кичикроқ челақларни илиб, кўчага чиқдим.

«Чалчиқ» ариғига, маҳалламизга кўшни жойлашган, Камолон қабристони ичидан ўтиб, пастликка тушиб боришар эди. У вақтда асфальт йўл қаёқда дейсиз. Лой, халқоб сувларни кеча-кеча «Чалчиқ» ариғига келдим. Сув икки-уч газ пастликдан жилдираб оқар эди. Зиначалардан тушиб, ёғлоғилаб (челақ ботмаслигини билиб уйдан ёғлоғи ола келган эдим) идишларни тўлдириб, битталаб тенага олиб чиққунимча қоронги обдон тушиб бўлган эди. Сувни кўтариб, йўлга тушдим. Аксига олиб сувга келгувчилар ҳам учрамаса. Қабристон атрофи богот ерлар — ҳеч кимса яшамайди. Атрофга термулиб, қўрқа-писа йўл босаман, фақат дўмбоқ-дўмбоқ қабрлардан бошқа ҳеч нарса кўзга ташланмайди. Шу алфозда қабристоннинг ярмига келган ҳам эдим, узоқдан бирор кимсам, нарсанинг шарпаси кўрингандай бўлди. Мен «Балки у кимса эмасдир» деб қўрқдим... Лекин чор-чочор олға боравердим. Чунки, бошқа иложи йўқ эди...

— Ҳабибулла, келаянсанми?—деган босиққина овоз эшитилди...

— Ҳа! — дедим қувониб.

Бу дадам, мени чўчимасин деб, узоқдан овозланган эдилар... Келиб, обкашни елкамдан олдилар-да, елкаларига қўйиб, олдинда кетавердилар ва «Қўрқмадингми» деб сўраб қўйдилар. Мен, «Йўқ» дедим...

Шу хил мушқилотлар ичида қишдан чиқардик. Маъини баҳор шабадаси эсиб мусичалар ку-кулаша бошлар, биз болалар кечқурун уйма-уй юриб:

Ой-ойи, барот ой,

Барот келди, билдингизми?

Идиш-оёқ ювдингизми?..

Қўшиғини ёки боғлардан териб келган баҳорнинг биринчи гули — бойчечакларни қўтариб, «Бойчечак» қўшиғини айтар эдик. Уй эгалари бойчечакни қўлга олиб «омонлик-сомонлик» қилишар ва нон, ширилик ёки пул чиқаришар эди. Ариқлар қазилиб, тозаланиб, сувлар тўлиб-тошиб оқа бошлар, ариқ бўйларида чўнқайиб сувнинг шарқираб ўйнаб оқиништа термулиб тўймас эдик.

ГУЛ КАЙФИ

Богимиз теварак деворлари тагида қатор зўрайиб тераклар ўсарди. Қўклам чоқлари бу теракларда булбуллар тишимсиз наво қилардилар. Дадам барвақт туриб, ювиниб, аста бориб шу тераклар тагига чўнқайиб, булбуллар хонишига қулоқ солиб ўтирар эдилар. У киши шундай берилиб, хаёлга чўмиб тинглардиларки, гўё зўр бир машқми, ашулами эшитаётгандай ёки қизиқ бир асар ўқиётгандай бўлар эдилар.

Бир кун эрталаб мен ариқ лабида ювиниб артинар эдим, дадам тераклар тагидан аста чиқиб келиб дедилар:

— Биласанми, Ҳабибулла, бугун булбулларни эшитиб ўтириб, бир нарсани пайқадим.

— Нимани? — ажабланиб сўрадим.

— Булбулларнинг сайроғи, менимча, қайтарилмас, яъни оҳанглариининг бириси иккинчисига ўхшамас экан. Дадамнинг бу кузатувларига ишонмагандай бўлдим.

— Менга уларнинг ҳамма сайроқлари, оҳанглари қайтариқдек, бир-бирларига ўхшаш туюлади, ада...

— Мен ҳам шундай ўйлардим. Аммо бугун шу қадар диққат қўйиб тингладимки, барибир, ҳар бир сайроқ

иккинчисидан озгина бўлса ҳам оҳангда фарқ қилар экан...

Мен ичимда ўйладим: «Адам хўп қизиқлар-да, эринмай булбуллар сайроғини ҳам синчиклаб текшириб ўтирибдилар».

Ёзувчи Ойбек бир хотирасида «Абдулла акам гул шайдоси эди», дейдилар. Дарҳақиқат, дадам гулни ниҳоятда севар, гул шайдоси эдилар. Эрта кўклардан бошлаб у кишининг биринчи «ташвиш»лари шийпонимиз олдидаги ярим танобдан мўлроқ ерни чошиб, гулзор тартиб бериш, бозордан ва кимсалар уйдан гул кўчатлари келтириб ўтқазин, суғориш, ўтоқ ва чоппиқ қилиш бўлар эди. Бу ишларни у киши ҳеч кимга «ишонмас», ҳаммасини ўзлари бажарар эдилар. Гуллар ўсиб, очилган чоқларда кўчадан боғимизга кирганда димоққа гул этиб гулнинг хуш бўйлари урилар, гулзорда ранг-баранг капалаклар учиб юрар эди.

Гулзоримизнинг бу ҳолатини ва дадамнинг «ташвишлари»ни худди «Меҳробдан чаён»даги шу тасвирга ўхшатиш мумкин:

«Анварнинг бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. У Маҳдумнинг оқласига келиб тура бошлагандан сўнг, боғчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларини юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди... Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги нав гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтинқўнғиз тутиб келишга буюрарди... Агар улар гулзорга қўниб қолсалар, ўзида йўқ севинач эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари Маҳдумнинг боғчаси оқ, нимранг, олазангор, малла-ложувард ва бошқа тус капалакларининг ялт-юлт учинлари билан алоҳида бир кўринишга кирар, Анварнинг ўқиндан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди».

Шу ўринда дадамнинг бир ишлари ёдимга тушди.

Бир кун у киши кўчадан оқ халатда нимадир кўтариб келдилар. Халтанинг оғзини очган эдилар, бир даста чиройли гул чиқди. Мен ажабланиб сўрадим:

— Бу қандай гул, ада?

— Шаҳарга тушиб, Иноғом отанинг Оби Назирдаги боғига кирган эдим,— дедилар,— қайтишимда қўлимга гул узиб берди. «Йўқ» дея олмадим, ташлашга кўзим қиймади, ола келдим...

— Нега халтага солиб келдингиз, гулни сеvasиз-ку?

— Севган билан эр кишига кўчада даста гул кўтариб юриш ўхшамайди. Гул кайфи уни ўстиришда, унинг кўринишида, хуш бўйида дедилар жиддий ва гулларни сувга солиб кўйишни буюрдилар.

Бир куни у кишига савол бердим:

— Қалдирғочлар нега нисонга жуда ўрганганлар, уяларини доим одам яшайдиган уйларга қўядилар, бола очадилар?..

— Бу, менимча, яратилишдан уларнинг ўзига хос ҳис-севгилари бўлса керак, — дедилар дадам ва ўйга толиб, кулимсирадилар, — аммо бу тўғрида авом халқ тўқнган қизиқ бир ривоят бор...

— Қандай?

— Бу, кўҳна ва узун тарих, — дедилар дадам, — ривоятларга кўра, қарийб бундан беш-олти минг йил бурун зўр тўфон бўлиб, бутун ер юзини (ҳатто тоғ чўққиларини ҳам) сув босади. Барча халқлар гарқ бўладилар. Шунда Нуҳ пайғамбар тўфон бўлишини олдиндан сезиб, ёғочдан катта бир кема ясади, одамзоддан тортиб дунёдаги ҳар бир жонивордан бир жуфтдан олиб (яъни ер юзидаги жонивотларнинг зурриёти қуриб кетмаслиги учун) кемада жон сақлаб қолади... Шу сузиб юриш вақтида гўё кема ичида шундай бир воқеа рўй беради: сичқон кемани кемириб, тешади. Кемага сув кириб, чўкиш хавфи туғилади... Нуҳ буйруғи билан илон тешивка кириб кулча бўлиб ётади. Кемага сув кириши тўхтади. Жониворлар ҳалокатдан омон қоладилар... Тўфон тўхтагач, илон Нуҳга дейди: «Эй Нуҳ, мен кемани ҳалокатдан сақладим. Энди сен менга дунёдаги энг азиз этни насиб қилгин!» Нуҳ чивинга: «Сен бориб дунёдаги этларни тоғиб кўр, лазизини билиб кел!» деб буюради. Чивин буйруғини бажариб, лазиз этни билиб қайтаркан, йўлда қалдирғочга дуч келади. Буйруқдан хабардор қалдирғоч чивиндан сўрайди: «Эй чивин, дунёда қайси эт лазиз экан?» Чивин дейди: «Одамзот эти лазиз экан». Қалдирғоч дейди: «Ёлғон айтурсан, қани, тилингни чиқар-чи, мен кўрай». Чивин тилини чиқаради. Қалдирғоч эса унинг тилини чўқиб узиб олади. Шу-шу чивин, «зинг-зинг» деб, сўзлай олмайдиган бўлиб қолади...

Чивин келиб Нуҳга сўзламоқчи бўлади. Бироқ Нуҳ тушунмай ҳайрон бўлади. Гўё шунда қалдирғоч «тимочлик» қилиб шундай дейди: «Эй Нуҳ, чивиннинг тилини мен биламан. Бу дунёда энг азиз эт бақа эти экан, деяпти». Нуҳ дуо қилади: Эй илон, сенга бақа этини

насиб қилдим». Шу-шу илон, гарчи одамзот эти лазиз эканлигини билса ҳам, бақа эти емоққа мажбур бўлиб, доим ўз ниятига халал берган қалдирғоч зотини дунёдан қуритмоқчи бўлар эмиш... Қалдирғоч эса ҳаминша писонларни паноҳ тортиб, одамзот яшайдиган уйлар шифтига уя қураар ва бола очар эмиш...

Дадам ёшлиқдан куш боқини ва сайратини севганлар. Катта амаким (Раҳимберди)нинг хотини Роби опоқи шундай ҳикоя қилиб эдилар:

— Келин чоқларим, мулла Абдулла ўрис мактабни¹ тамомлаган кезлар эди. Бир кун боғда мулла Абдулла қулунайзоримизга тузоқ қўйиб, бир кичкина бедана тутиб олди. Уни эски тўрқовоққа солиб боқиб юрди. Жонивор ювош, гоҳо дон-сув бериш эсдан чиқиб, неча кунлаб оч қолиб кетар эди. Биз Абдуллага «жониворни қўйиб юбор, очдан ўлса уволига қоласан!» дердик. У «бу бедана сайроқи чиқади» деб қўйиб юбормас эди. Шу алфоз бедана, ҳайтовур ўлмай, қишдан чиқди. Абдулла айтганидек, у ростдан ҳам кўкламда шу қадар тезотар сайроқи чиқдики, ҳамма ҳайрон қолди. Мен оқ, қизил, кўк рангли ишлардан яхши тўрқовоқ тўқиб бердим. Беданани солиб, ҳовлидаги нок дарахтига осиб қўйдик. Жонивор шу қадар тез, ёқимли сайрар эдики, ҳаммани маҳлиё қилар эди. Кўчамиз қариялари эрта билан кўча эшигимиз қаршисига — девор тагига чўнқайиб ўтириб олиб, беданамиз сайроғини тинглашар эди...

Худди шу кунларда даданг Расулмуҳаммадбой дўконига приказчик бўлиб ишга кириб кетди-да, уйга кам келадиган бўлиб қолди. Бир кун қаердандир бир беданавоз киши келиб, беданамизга харидор бўлди ва бобомдан қўярда-қўймай, ўн тўрт сўмга сотиб олиб кетди...»

Дадам менга ҳам бедана боқсам идамас эдилар. Аксинча, беданаларимга янги тўрқовоқ дон (тариқ) келтириб бериб турар эдилар. Бир йили бир бедана боқдим. Жуда серхуруш, сайроқи, лекин салмоқи чиқди. Тонг саҳардан ҳовлимиздаги тут дарахтида сайрагани-сайраган эди. Бир кун қаёққадур кетиб келсам, сайратма йўқ.

— Ада, беданам қани? — сўрадим.

У киши нимадандир норози бўлгандай қўл силкидилар.

¹ Рус тузем мактаби.

— Беданангни бировга бериб юбордим.
— Нега?
— Ҳа, қўй,— дедилар, жавоб қилишга энсалари ёрмай,— сайрайвериб, эрталаб «иш» қилдирмайди...¹

ҚўНГИЗ

Эшонгузар маҳалламизда, дадам билан тевгдош Саидғани исмли бир киши бўларди. Бир куни дадам шу киши тўғрисида кулиб ҳикоя қилган эдилар:

— Тошкентда биринчи дорилфунун (САГУ — 1920 й. Ҳ. Қ.) очилиб Саидғани ўқишга кирди.² «Бизнинг маҳалламиздан ҳам бир олий маълумотли чиқаркан-да», деб қувондик. Бир-икки йил қатнаб, ўқиб юрди. Бир кун кўрсам, у Пиёнбозорда ошхона очиб, савдо қиляпти. «Ҳа, Саидғани, ишлар баҳай, ўқиш нима бўлди?» деб сўрадим. «Бўлмади,— деди у қўл силкиб.— Ўқишни йиғиштирдим».

— Нега?

— Икки йил ўқидим дорилфунунда... Нуқул нимани ўқитди дегин, ўртоқ, Илм қуригандай фақат қўнғизни... боши ундоқ, бўйни мундоқ, қаноти унақа, оёғи мунақа, асти қўяверасан... Шу ҳам ўқиш бўптими, илм бўптими?! Боре-е, дедим, қўнғизингдан ўргилдим, дедим-да, ташлаб юбордим. Қўнғиздан нима фойда, менга, а, Абдулла?!³

ҲАШАР

Самарқанд дарвоза маҳалламида Аҳмад қори (Жунайдулло ўғли) исмли киши бор эди. Ўзи кексайиброқ қолган, наст бўйли, мадраса қорихоналарда анча вақт ўқиган, диний китобларни кўп мутолаа қилган мулла, меҳнаткаш, бирор танобдан мўлроқ боғи бўлиб, мева етиштириш, ер чопиш, экин экин билан кун кўрувчи киши эди.

— Бир куни — деб ҳикоя қилгандилар у киши,— бо-

¹ «Иш» — бу ерда ижод маъносида.

² У вақтларда талабалар етишмаганидан дорилфунунга етти синф маълумотлиларни ҳам ўқишга олинаврган. Ҳ. Қ.)

³ Саидғани амаки: чамаси САГУ нинг биология ёни қишлоқ хўжалиги факультетига ўқишга кирган бўлса керак. Ҳ. Қ.)

ғимда ер чошиб, озгина мош экай деб, ариқ олар эдим. Эшик тақиллаб, Абдулла акам кириб келдилар. Улар енгил уй кийимида эдилар. Саломлашиб, «Келинг-келинг, Абдулла ака, марҳамат», дедим, уйга таклиф қилдим. У киши раҳмат айтиб, «Менга «Мухтасарул виқоя»¹ керак бўлиб, қолди, сизда бу китоб бўлса керак, бир-икки кунга фойдаланишга берсангиз», дедилар. «Бўлса керак, кириб қараб кўрай-чи», дедим ва ичкарига йўл олдим. Орқамдан у киши сўрадилар: «Бу ариқни нима экишга тортыясиз, тақсир?» «Мош эқмоқчиман», дедим. Кириб, китоблар орасида қидира-қидира ҳалиги китобни топдим, олиб чиқиб кўлларига тутдим. «Раҳмат», дедилар китобни варақлаб кўриб ва хайрлашиб, боғдан чиқа бошладилар. Қарасам, мен чиққунимча Абдулла акам мош ариқларини чиройли қилиб тортиб қўйибдилар. Мен хайрон бўлиб, «Э, Абдулла ака, ўзингизни койитиб, ариқларни тортиб қўйибсиз-ку!» дедим. У киши кулиб, «Хашар қилдим» дедилар ва кўчага чиқдилар...

ДЕХҲОН БУВА

Самарқанд дарвоза маҳалламизда Пирназар ака деган кўнчилардан чиққан касиб бир киши бор эди. Ўзи ўрта ёш, барваста, шахтсўз, авом бир киши эди. Пирназар ака касби-кори қоровуллик бўлса ҳам «сиёсат»га яхши тушунар, «Фалончилар қимор ўйнаган экан, уйларидан кечаси босиб олиб кетишибди, фалончининг иши терговга тушибди, фалончи ўғрилиқ қилиб қочган экан, иши УРО (жиноят қидирув шубаси — Х. Қ.)га топширилибди», деб баъзан дадамга «ахборот» бериб турар эди. У боғ кўчамизда Бўзсув яқинида яшар, ўғри, босмачи, йўлтўсарларга аёвсиз эди. Агар бирор шубҳалиқ одам маҳалламизга бориб қолса (айниқса тушларда) ва у одамнинг ёмон ниятдалигини пайқаса, ёки ўғрилиқ устида тутиб олса, ҳеч ким билан маслаҳатлашиб ўтирмай тўғри Бўзсув жарига олиб бораркан-да, кўл-оёғини боғлаб, суьга

¹ «Мухтасарул виқоя» — диний масал китоб (Х. Қ)

Менимча бу китоб сўраш воқеаси 1932—34 йилларда бўлган бўлса керак. Чунки, Қодирий шу йилларда «Обид кетмон» қиссасини ва ундаги Хатиб, Мухсин домлалар баҳсини тасвирлаш чоғида мазкур китобдан фойдаланган бўлсалар керак. (Х. Қ)

итқитиб юборавераркан. Шунинг учун маҳалламиз доим тинч эди.

1933 йил бирмунча оғир келди, дон-дун тугаб, ҳатто шаҳар халқи ҳам ўзининг дўшпидай ериши бўш қолдирмай, дон экин экиди.

— Бир кун самоварда чойхўрлик қилиб ўтирсам, Пирназар кетмонини елкасига қўйиб гузарга чиқиб келди,— деб ҳикоя қилган эдилар дадам.— У «гурс» этиб кетмонини ерга қўйди-да, чойхона каравотига ўтириб уҳ тортди.

— Ҳа, деҳқон, чарчаган кўринасиз, боғ-деҳқончилик ишлари битай деб қолдими? — дедим унга қараб.

— Ҳа,— деди деҳқон чой чақириб.— Деҳқончилик ҳам сартоно даҳмага бўларкан, ошна. Ҳали ер чошиб, ҳали ариқ ол, буёқда хомтоқ, хашак, асти қўявер... Чойхўрликка чиқишга ҳам қўл тегмай қолди, азбаройи... Бугун, мана, картошкани ягана қилиб чиқдим... Энди, бир сув бериб юборсам, қарабсанки, эрта-индин чопиғи ҳам келиб турибди-да...

Чойхўрларнинг қулоғи диккайди. Бўрихожи ака аста деди:

— Ўтоқ, ягана сув бергандан сўнг қилинарди, чоғи, Пирназарбой. Кейин, картошкани ягана қилинмайди-ку?...

— Э, ҳазилга бало борми, Ҳожи ака, ўзим чарчаб, ўлай деб турибман. Бир чойнак чойни беғалва ичиб олай!

— Йўқ, беҳазил, Пирназар. Картошкани ягана қилмайди!

Чойхўрлар Ҳожи аканинг гаини кучлашди. Пирназар ҳам бўш келмади:

— Хайр, ягана қилинмаса нима-ю, қилинса нима?

— Қилинмаса,— деди Ҳожи ака.— Ҳосил яхши бўлади. Қилинса, эккан уруғингизни оласиз-да, «деҳқон бува»...

— Вой,— деди Пирназар бирдан тарвузи қўлтиғидаг тушиб.— Бўлмаса, деҳқон бува бизни тозаям қўшқўллаб урибди-ку!..

КЕЧИРАСИЗ, ЎРТОҚ ЁЗУВЧИ

— Хадра бекатидан трамвайга ўтириб янги шаҳарга жўнадим,— деб ҳикоя қилган эдилар дадам¹ бир кун оилавий суҳбатда.— Мен кейинги вагоннинг олд айвончасида турардим. Йўловчилар кўп, вагон тиқилинч эди. Тушиш эшиги олдида иккита ёш-ёш милиционерлар турарди.

Трамвай «Баландмачит» (ҳозирги Маданият вазирлиги Х. Қ.) бекатида тўхтади. Қоидага мувофиқ йўловчилар вагонга орқа эшикдан чиқиб, олдидан тушишлари керак эди (у вақтларда ўзи қоида шундай эди. Х. Қ.) Бироқ нима бўлди-ю, ҳалиги милиционерлар бу қойидани бузишди. Йўловчилар тушиб бўлмаганидан хабарсиз кондуктор жилишга қўнғироқ берди. Шу вақт милиционерлар навбат билан тушишга интилиб келаётган уч-тўртта қарияни тўхтатдилар-да, настда вагонга ўтирмақчи бўлиб турган иккита ёш-ёш қизни қўлларидан тортиб вагонга олдилар. Трамвай қўзғалди. Ҳалиги тушиб улгурмаган бечора қариялар ҳай-ҳайлашиб қолавердилар. Мен кулдим:

— Ўзларингиз тартиб посбонларисизлар-ку, лекин билатуриб уни бузасизлар,— дедим.

Йўловчилардан бир нечаси сўзимга қўшилишди. Милиционерларнинг бириси баланд келди:

— Нима деяпсан ўзинг?!

— Деяпманки,— дедим яна кулиб.— Қоида бўйинча аввал манави кексаларни тушириб юборишингиз, кейин вақт қолса бу қизларни вагонга олишингиз керак эди. Бу кексалар энди нариги бекатдан пиёда орқага қайтиб келишади-да!..

Милиционерлар сўз тополмай жимиб қолдилар. Трамвай Шайховантахур бекатига келиб тўхтади. Милиционерлар бир-бирлари билан шивирлашиб, ҳалиги баланд келгани менга: «Юр милиция идорасига борамиз, ўша ерда сўзлашамиз!» деди. Мен «Хўп» дедим, чунки уларга «Йўқ бормайман, вақтим йўқ» дейиш фойдасиз эди... Трамвайдан тушиб «Ўзбекфильм» киностудияси ёнида жойлашган милиция идорасига кирдик.

Улар мени тўғри бошлиқ хонасига олиб киришди ва: «Бу киши бизни трамвайда ҳақорат қилди, кўпчилик ол-

¹ Бу воқеани дадам 1930 йиллар аввалида айтиб берган эдилар чоғи (Х. Қ.)

дида обрўсизлантирди», деб ахборот беришди. Бошлиқнинг вақти зиқ эканми ва ёки ўзи шундай қўрс, бепарво табиат эканми, ҳеч бир сўроқ-истаксиз: «Ҳақорат қилганинг учун ўн сўм жарима тўла», деди. Мен: «Ахир аввал менинг арзимни тингланг-да», дедим. «Гапингни тинглашга вақтим йўқ, ходимларим тухмат қилишмайди. Жаримани тўла, бўлмаса қамаб қўяман», деди. Қарасам, уларга гап уқдириб бўлмайдиган. Ўн сўм чиқариб бердим. Бошлиқ пулни олиб кўкрак чўнтагига солди. Жарима олгани тўғрисида қоғоз ёзиб ҳам бермади. «Бор, кетавер!» деб мени чиқариб юборди.

Қайта трамвайга ўтириб «Горсовет» бекатида тушдим. Шаҳар Ижроия Қўмитаси олдида Ёзувчилар уюшмасига ўтиб борарканман, уюшмамизнинг хўжалик ишларида ишловчи Хайимовни (янглишмасам фамилияси шундай эди.) учратиб қолдим. У йўл устидаги скамейкада ўтирганча шапкасини ёнига қўйиб, ниманидир ёзмоқда эди.

— Ҳа, ўртоқ Хайимов, илҳом шу ерда келиб қолди-ми?—деб унга ҳазил қилдим.

— Э, Абдулла ака, — деди у кўришиб туриб. — Уюшма ишлари билан Жаҳон опа¹ қабулига кирмоқчи эдим, Қабулхона котиби «Тезда мана шу бир қоғоз нарсани ўзбекчадан русчага таржима қилиб беринг. Қабулга навбатсиз қўйиб юбораман», деди. «Хўп» деб, ана шуни таржима қилиб ўтирибман, — деди.

Шу вақт, лоп этиб кўнглимга бир фикр келди-да. Хайимовдан сўрадим:

— Таржима битиб қолдими?

— Ҳа, мана ҳозир тамом қиламан, — деди.

— Бўлмаса, менга қара, Хайимов, рухсатномани иккита кишига деб ёздирасан. Жаҳон опада менинг ҳам юмушим бор, — дедим. «Хўп» деди. Икков рухсатнома оладиган хонага кирдик. Хайимов қоғозни топширди ва менинг кимлигимни айтиб, иккита рухсатнома олди...

Қабулга кирдик. Хайимов ўз ишини битириб чиқиб кетди. Сўнг, Обидова менга: «Келинг, ўртоқ Қодирий, нечук?..» деб сўради. «Сизга арз қилгани келдим», дедим ва бояги трамвай воқеасини сўзлаб бердим... Обидова жиддий тинглаб ўтириб тугмачани босди. Котиба кирди. «Шаҳар милициясининг бошлиғини чақиринг, тезда ҳузуримга келсин!» деди.

Бир оз у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирган эдик, кутган

¹ Уша вақтда Жаҳон Обидова Тошкент шаҳар Ижроия комитетининг раиси.

кишимиз кириб келди. У милиция формасида, басавлат, шоп мўйловли, қориндор кексароқ рум кишиси эди. Честь бериб, тўхтади. Обидова мени унга танитиб, воқеани қисқача сўзлаб берди. Милиция бошлиғи Обидовага яна честь бериб деди:

— Рухсат этсангиз, бу ўртоқ билан бирга бориб, масалани ўша ерда текшириб, ҳал қилсак.

Обидова рухсат берди. Мен раҳмат айтиб, икков кўчага чиқдик. Кўчада қўшотли извош кутиб турар эди. Ўтириб, бояги милиция бўлимига жўнадик...

Кутилмаганда район милиция бўлимида шаҳар милицияси бошлиғининг пайдо бўлиши ходимларни саросимага солиб қўйди. Ҳаммалари честь бериб қотиб туришарди. Бошлиқ мен билан тўғри бошлиқ хонасига кириб борди. Бошлиқ ҳайротомуз ўрнидан туриб честь берди. Ғулдираб: «Ҳамма ишларимиз жойида, ўртоқ бошлиқ!» деб ахборот берди. Милиция бошлиғи ҳеч бир муқаддимасиз, бошлиққа мени кўрсатиб ишора қилиб, деди:

— Бу кишидан олинган ўн сўм жарима пули қани?!

Бошлиқ менга бир қараб олиб кўкрак чўнтагига қўл солди ва «мана» деб ўн сўмни чиқариб кўрсатди. Бошлиқ пулни олиб менга узатди ва қўлимни сиқди:

— Кечирасиз, ўртоқ ёзувчи, энди сизга рухсат. Бу ёғини ўзимиз гаплашиб ҳал қиламиз.

Мен йўлимга кетдим...

ТАРБИЯ

Дадам оилада ҳам, бошқа жойларда ҳам ўзларини жуда босиқ, вазмин тутар, димоғдорлик ё дағаллик нималигини билмасдилар, аммо камтарликни ҳам ҳаддан ошириб юбормасдилар, «сизга-сиз, сенга-сен» қабилида муносабатда бўлар эдилар.

Табийки, болалик уй шўхлик-жанжалсиз кечмайди. Шўхлигимиз баъзан чекидан ошганда бибимми, ойимми, таом чоғи дадамга мурожаат қилар эдилар:

— Ҳабибулла бугун фалон қилди, бир одоб бериб қўйинг...

Бундай кезларда дадам бир хўмрайиб кўярдилар-да, кўпинча гапни кулгига бурар эдилар:

— Одоб бермайман...

— Нега энди?..

— Негаки, Ҳабибулла меннинг ўғлим... Менинг болаларимдан одобсиз, ёмон киши чиқиши мумкин эмас.

У кишининг бу «мағрур-манман» сўзлар» бибимга ёқмас эди.

— Нима, сен осмондан оёқ узатиб тушганмисан ёки фариштамисан?

— Йўқ,— дер эдилар дадам яна кулиб ва кейин жиддийлашиб давом этардилар.— Чунки мен ёмон киши эмасман: болаларим, койисам-койимасам, менга ўхшашлари керак. Мен уларни ҳалол меҳнатдан боқаётирман, бунда қосвят кўп, ойи...

Дадамнинг бу «фалсафа»лари, билмадим, бошқаларда қандай таъсир қолдирган, аммо, менинг юрагимдан чуқур жой олган. Ҳамон виждоним қаршисида ана шу «фалсафа» кўндаланг туради: отам софдил, пок ният, беозор, ёлғондан ҳазар қилгувчи, бировлар ҳақиға хиёнат қилмаган, ҳалол меҳнати туфайли иззат-ҳурмат топган бир кимса эдилар. Нега энди мен дадамдай бўлишни орзу қилмай?

Бундан «Қодирий болаларини ўз хоҳишига ташлаб қўяркан», деган хулоса чиқариш ҳам нотўғри. У киши бизни хоҳ оилада бўлсин, хоҳ ташқарида бўлсин, зимдан таъқиб-терговда тутар эдилар, лекин, сира қуруқ насиҳатгўйлик қилмас, йўсини билан ҳалигидек «икки оғиз» маънолик гап айтар, шунинг ўзи бизга «ҳам ошлик, ҳам понлик» бўлар эди...

— Ада, менга китоб олишга пул керак.

— Хўп, қанча?

— ...

— Йхши,— дердилар ва сўраганимни берардилар. Бироқ пулни осонгина олиб кетди, деб ўйлайсизми? Ҳеч ҳам. Кечқуруноқ чақириб сўрардилар:

— Китоб олдингми?

— Олдим.

— Қани, келтир.

Мен китобларни келтириб, олдиларига қўярдим. У киши муқовадаги баҳосини ҳисоблаб чиқардилар.

— Қолган пул қани?

Дадам менга фақатгина музқаймоққа рухсат этардилар, қолганини қайтариб олардилар. Мактабга кетишимда ҳам пулни жуда ўлчовли, трамвайга ва бир-икки стакан сувга лойиқ берардилар. Пешинлик овқатни-ку, уйдан жилдимга солиб олишимга буюрардилар. У кишининг бизга нисбатан бунчалик қаттиққўл бўлишларидан бибим гоҳо ранжирдилар.

— Жуда болага меҳринг қаттиқ, Абдулла...

— Гап қаттиқликда эмас, ойи, пулга ўргатмасликда,

пул болани бузади...—дер эдилар жиддий ва ўз «қоида» ларига амал қилишда давом этаверардилар.

У киши кийим-кечак важдан ҳам бизни ортиқча сийламас, эл-юрт қатори кийинтирар эдилар. Бир вақт, ҳали теварагимизда расм бўлмаган чоқда, мен велосипед ҳавас қилиб қолдим. Табиий, велосипед олдиришга бибимни восита қилдим. Шунда дадам дедилар:

— Велосипед олиб беришга оқчам бор, лекин олиб бермайман...

— Нега, болам?

— Айтинг-чи, ойи, ён-веримизда кимнинг боласи велосипед минаётир?

— Биров билан нима ишинг бор?

— Тушунмайсиэ... Кўпчилик билан баробар бориш керак. Ҳабибулла велосипед минса, бошқа болаларнинг кўнгли ўксийди, кўшнилари уйда жанжал бўлади, сиз-мендан улар ранжийдилар.

У киши бизни кино, театр, сайл-томошаларга ҳам ҳисобли юборар, юборишдан олдин, албатта, кимлар билан кетаётганимизни ва уларнинг қандай шахслигини аниқлар эдилар...

Мен хотира ёзаётирман. Эҳтимол, дадамнинг бу хил оила тарбияси борасидаги ақидалари ҳозирги кунимизга хиёл ёпишиб тушмас. Мен у вақтларда дадамнинг биз болаларга нисбатан бунчалик қаттиққўл бўлишларидан эҳтимол хафа бўлгандирман ҳам, бироқ ҳозир у кишининг хислатларига фақат раҳмат айтаман...

МИННАТДОРЧИЛИК ХАТИ

Мен бошланғич сабоқни кўшни Сўзак ота маҳалласидаги мактабда олганман. Мактаб тўрт-беш хонадан иборат бўлиб, янглишмасам Маҳкамбой деганнинг ҳовлисида очилган эди.

Биринчи ё иккинчи синфда ўқиб юрган чоқларим эди. Муаллима опам (исмлари ёдимда қолмабди) бир кунни дарсдан сўнг:

— Ўғлим, сен Абдулла Қодирийнинг фарзанди экансан. Мен даданглар ёзган «Ўткан кунлар» китобини ўзимда йўқлигидан, бировдан олиб ўқиб чиқдим. Энди шу китоб менда ҳам бўлса, дегандим. Дадангларда бўлса олиб келиб берсанг. Бу илтимосимни ойингга айтгин,— деб такрор-такрор тайинладилар.

Мен «хўб» деб ваъда бердим.

Мактабдан келибоқ ойимга:

— Ойи, муаллима опам мен билан алоҳида гаплашдилар. Мен энди катта бола бўлиб қолдим,—деб мақтадим ва муаллима опамнинг илтимосларини айтдим. Ойим кулиб:

— Хўб, дадангдан сўраб кўрай-чи, бўлса олиб бераман,—деб ваъда бердилар.

Орадан икки кун ўтди. Китобдан дарак йўқ. Мен ваъдамни бажара олмаганимга муаллима опамдан уялиб, мактабга бормаи кўйдим. Ойим:

— Ўғлим, китоб дадангларда ҳозир йўқ экан. Топиб беришга ваъда бердилар. Сен эртадан ўқишга боравер,— дедилар. Менга муаллима опамнинг сўзлари қонундек туюлганлиги учун қайсарлигим тутиб мактабга бормадим.

Кечлик маҳали ойим дадамга:

— Ўғлингиз яна мактабга бормади,—деб шикоятландилар. Дадам кулиб:

— Қўявер, ўзим гаплашаман,—қисқагина жавоб бердилар дадам.

Эртасига нонуштадан сўнг дадам мени етаклаб мактабга йўл олдилар. Борсак, дарс аллақачон бошланиб бўлган экан. Дадам:

— Майли, бир оз кузатамиз — дедилар. Бир вақт муаллима опам синф ойнасидан бизга кўзлари тушиб чиқиб келдилар-да, дадамга салом бердилар. Дадам:

— Масъуд ўғлингиз менинг айбим билан дарсга келмай қўйибди. Сўраган китобингиз ўзимда йўқ эди Сабаби сиз каби мухлислар китобимнинг сўнггисини ҳам олиб кетишганди. Узр, мен албатта китобни топиб, Масъуд орқали бериб юбораман,—дедилар.

Муаллима опам:

— Сиздек азиз одамни овора қилибман,—деб қайта-қайта узр сўрадилар.

Дадам:

— Йўқ, хижолат бўлманг. Сиз асаримни ўқиб қадрлаётганингиз учун сизга раҳмат айтиш менинг инсонийлик бурчим. Сизга раҳмат,—дедилар. Кейин менга қараб: — Масъуд, муаллима опанга қулоқ сол. Яхши ўқигин, қани, дарсинга бора қол,—деб муаллима опам билан хайрлашиб мактабдан чиқиб кетдилар.

Муаллима опам мени қучоқлаб, юзимдан ўшиб:

— Даданг билан биринчи суҳбатлашим. Даданг камтарин, улуғ инсон эканлар. Сен каби ёшларимиз бахтига омон бўлсинлар,—деб ичкарига бошладилар. Хонада жим ўтирган болаларга қараб: — Азиз болалар, яхши ўқинглар, одобли бўлинглар. Келажакда Абдулла Қодирийдек камтарин инсон бўлиб етишинглар,—деб дарсни давом эттирдилар.

Орадан икки-уч кун ўтгач, кечликда ойим:

— Китобни топдингизми?—деб сўраб қолдилар.

Дадам:

— Ҳа, бир дўстимдан лотин алифбосида босилганини сўраб олдим, — дедилар.

Эртасига нонуштадан сўнг қоғозга ўроғлиқ китобни жилдимга солиб йўлга тушдим. Мактабга бориб, муаллима опамга китобни бердим. Опа:

— Раҳмат,— дедилар. Дарсдан сўнг: ойинг ёки дадангга бергин, деб букланган қоғоз бердилар.

Кейин билсам, ўша қоғоз ойим ва дадамга «Ўткан кунлар» учун миннатдорчилик хати экан.

МЕҲРИБОН ДАДАМ

Мен 1926 йили 12 апрелда оилада тўртинчи фарзанд бўлиб дунёга келганман. Надоматлар бўлсинки, ўша пайтда¹ дадамни қора курсига ўтқазган эканлар.

Дадам «Муштум» журналида ўз ҳажвий мақолалари билан қатнашиб турар эканлар. Жумладан, замонасининг илғор зиёлиларини ҳам танқид қилиб ёзган «Йиғинди гаплар» мақолаларидан сўнг дадамни ҳибс қилишибди. Дадам қамоқдан чиққунларига қадар мен исмсиз ётаверган эканман. Дадам 1926 йил 12 июнда қамоқдан чиқиб, мени икки ойлигимда биринчи бор кўрган эканлар. Эҳтимол, озодликка чиққанларидан хурсанд бўлиб менга Масъуд деб исм қўйгандирлар.

Дадам келгач, онам — Раҳбарбону ичтерлама касалига дучор бўлиб, шифохонага ётқизилган эканлар. Мени беш ойлигимда врачлар тавсияси билан вақтинча болалар уйига жўнатмоқчи бўлганлар. Шунда Раҳимберди амакимнинг аёллари — Робия опоқим мени уйларига олиб кетиб, ёшим тўлғунича парвариш қилган эканлар. Айтишларича, ўша пайтда Робия опоқимнинг икки ёшли Эркин (1991 йил вафот этди) исмли ўғиллари бўлиб, мен у билан кўкалдош бўлган эканман. Шунинг учун мени оналарим ҳам Раҳбарбону, ҳам Робия опоқим ҳисобланар экан.

Дадам фарзандларига жуда ғамхўр ва талабчан эдилар. Бизни суйганларидан бўлса керак. Назира опамни — Кумушим, Адиба опамни — Хашманту, мени — Отам, синглим Анисани — Ойим деб чақирардилар. Негадир акамга ўз исмлари билан Ҳабибулло деб мурожаат этардилар.

Дадамнинг эсимда қолган хислатлари: ўта камгап, хаёлчан, мулоийм ва тўғри сўз эдилар. Оддий одамлар билан очилиб сўзлашардилар. Калондимоғ ва маҳмадана кишилар билан жинлари ёқтирмай, суҳбатни қисқа қилар эдилар. Бизлар билан сўзлашганда ўта мулоийм, гаплари лўнда, тушунарли, одоб чегарасида бўларди. Болалар одатда 4—5 ёшларида ота-оналарига жуда кўп савол билан мурожаат этадилар. Биз ҳам дадамизни саволга тутганимиз-тутган эдик. У киши ҳам эринмай жавоб қайтарардилар.

¹ Қодирий биринчи марта 1926 йил 8 мартда ҳибсга олинганлар. Ш. Қ.

Эсимда, мен 7—8 яшарлик пайтим бўлса керак, эрта баҳорда бошқа болалар қатори варрак учириш ҳаракати-га тушдим. Ясаган варрагим осмонга кўтарила олмай, бир шох ташлади-ю, йиргилиб кетди. Хуноб бўлиб, ала-мимни опам ва акамдан олиб, тўполон кўтардим. Дадам ижодхоналаридан чиқиб, бу тўполоннинг сабабини тушуниб: «Ҳой, Масъуд! Кел, мен сенга қарашиб юборай», дедилар-да, биргаликда варрак ясаб, қуритиб, ип тортиб, ҳатто осмонга ҳам учириб бердилар.

Мен баъзан варракка хитой қоғози тополмай қолганимда дадамдан бесўроқ ижодхоналарига кириб, ёзилган ёни оқ қоғозларидан олиб ишлатардим. Дадам бу ишимни билиб қолиб: «Масъуд, бундай қилмагин», деб секингина койиб қўйгандилар.

Ҳафсалалари келганда дадам баъзан қуроқ учириб, ишини болохонамиз устунига боғлаб қўйиб, ўзлари ҳам биз билан бирга завқланардилар.

ДАДАМ УШУР УЛАШАРДИЛАР

1931—32 йиллари соҳибкор, деҳқон Иноғом ота дадамга бир суҳбатда: — Мулла Абдулла, боғингиз энди жаннати боғлар қаторига кирди. Бир-икки қути асал боқсангиз бўлармиди,—деб маслаҳат солдилар. Иноғом ота кейинги келишларида бир қути асалари келтирдилар. Отахон йил давомида бир қути асаларини ўн бештача қути асал арига етказишда дадамга кўмаклашдилар.

Иноғом ота асалариларни парвариш қилганларида махсус бош кийими киярдилар. Дадам, асаларининг ромларига сим тортиб мумлаш, янги асал қутисини ясаш, ҳар бир қути ичини ечиб, мумлик ромларни кўздан кечириш каби ишларини ҳалиги бош кийимсиз бажараверар эдилар. Мен ўша пайтларда ари қақишидан кўрқиб, уйга кириб олардим ва дадамни қилаётган ишларини деразадан томоша қилар эдим. Чунки бир гал арилар қулаганда ўзимни сунурги билан ҳимоя қилиб қочгандим.

Дадам ромдаги ариларни ўрнидан қўзғатиш учун тутун пуфлагичдан фойдаланар эдилар.

— Дада, нега сизни арилар ҳечам чақмайди?—деб сўрадим мен.

— Сен ёшсан. Ҳали арилар билан муомала қилишни билмайсан. Ариларнинг тилини билиш керак,— дедилар дадам.

— Арилар қандай асал қилади?

— Ҳар бир асалари яқин-узоқдаги мева гулларига

қўниб, шундан болини сўриб, мумкатакларга келтириб тўкади, асал йиғади,—деган эдилар дадам.

Богимизда ҳар турли мевали дарахтлар эрта баҳорда гуллаб, чаман бўлиб очиларди. Асаларилар гулларга қўниб қути уззу-кун бол йиққани-йиққан эди.

Сентябрь ойида асаларининг қушандалари — курки-нак (қуш)лар кўнаяр эди. Дадам шунда ов милтиғи билан асалариларни қушандалардан ҳимоя қилардилар, менга эса тартарак ясаб бериб, асалариларни ҳимоя қилишни буюрардилар.

Асал ҳосили йилига икки марта: баҳорда ва кузда йиғилар эди. Дадам тайёр ҳосилни ромлари билан сирли тоғораларга солиб, офтобда эритиб, мумларини ажратардилар.

— Ўғлим, асал ширин, хизмати қийин,—деб қўяр эдилар дадам ҳар замонда.

Дадам биринчи ҳосилни қўни-қўшни, қариндош-уруғларга «Оғзи тегсин» деб, тарқатар эдилар.

Шунда мен:

— Нега қўшниларга қийин меҳнатингиз эвазига юзага келган болни тарқатасиз?—дердим.

Дадам кулиб:

— Ҳосил мўл, қолаверса қўшниларнинг ҳам ҳақи бор. Чунки, арилар уларнинг боғидаги гуллардан ҳам бол сўриб олганлар,—дердилар.

Ўша йилларда мен ёмон дардга йўлиқдим. Аввалига баданим чўғдай қизиди. Кейин қаттиқ қичиша бошлади. Сўнг катталиги мошдай келадиган тошмалар пайдо бўлди. Тўрт-беш кундан сўнг худди куйгандек сувли пуфакчалар пайдо бўлди. Дадамда ҳам худди шундай ҳолат рўй берди.

Бу хасталик менда доим эрта баҳорда қўзғайдиган бўлиб қолди. Дадам ўзларини ва мени табибга кўрсатиб, икки-уч йил деганда бажўр даволандик. Уларнинг гапича, касаллик кўп асал истеъмол қилишимиз натижасида пайдо бўлган экан.

Эсимда, ўшанда дадам оқ руҳ тунукадан узунлиги икки метрча, эни ярим метр келадиган ванна ясатиб келгандилар. Ваннанинг бир ёғи торроқ бўлиб, ўша томонидан ўт ёқиб, ичида қизил (кейин билсам марганецли) сув иситилар эди. Дадам мени шу сувга солар эдилар.

Бир куни Эркин (марҳум амакиваччам), қўшниларим Абдураҳим, Қобиллар билан ҳовлимизнинг бир четида турган ваннага сув солиб узум новдасини ёпадиган барди

ғарамидан қучоқ-қучоқ олиб ёқа бошладик. Қимдир косов билан бардини ўтхонага итариб ёқа бошлади. Косов ёниб, у қўлини куйдириб олди ва жон ҳолатда косовни барди устига улоқтирди. Қуриб турган барди бирзумда аланга олиб, ажабтовур ёнғин бошланди. Уйдагилар билиб қолиб, зудлик билан ўтти ўчиришди. Ўртоқларим қочиб қутулишди. Мен эса дадам ва оймдан яхшигина танбеҳ эшитдим. Иккинчи олов ёқмасликка сўз бериб қутулдим.

Касаллик менда оғир кечса-да, муолажанинг зўри билан кейинчалик бутунлай соғайиб кетдим.

Дадамларда касаллик енгилроқ ўтган бўлганига қарамай, ўқтин-ўқтин қайтарилиб турарди. Айтишларича, дадам ҳибсхонада ўша касалликдан анча азобланган эканлар.

ЭЪТИҚОД

Мен тиббий олийгоҳда ўқиб юрган кезларимда, бирор йиғинларда таниш ёки нотанишлар дадамнинг ҳаётлари, ижодлари ҳақида қизиқишиб, ҳар хил саволлар беришарди. Савол берувчиларнинг баъзилари: «Абдулла Қодирий динга берилган, намоз ҳам ўқир эканлар шу тўғрими?»—деб сўрашарди. Бу саволлар менга сиёсатдек туюлар, шундай бўлса ҳам иккиланмай: «Ҳа, дадам динга ишонган, беш вақт намозни қанда қилмай ўқийдиган инсон эдилар», деб жавоб берардим. Ўша савол бергувчилар ёши мендан катта бўлиб, намоз ўқиш у ёқда турсин, ҳатто калима келтиришни ҳам билмасликларини билардим. Чунки, Ислонни таниган одам бундай бемаъни савол бермаслиги ўз-ўзидан равшан эди.

Дадам Абулқосим мадрасасида (1916—17 й) таҳсил олган эканлар. Шу туфайли, Қуръонни бемалол ўқиб, ҳатто ундаги оятларни тафсир қилар эдилар.

Бир куни дадамдан намоз ўқишнинг маъносини сўраганимда:

— Намоз Аллоҳнинг буйруғи бўлганлиги учун, ҳар бир мусулмон бандаси уни бажариши фарздир. Кейин, намоз тарбия воситасидир. У ўқигувчининг қалбини ва танини покликка чорлайди, ҳар куни беш марта Аллоҳни эслатади,—деб жавоб бергандилар дадам.

Боя айтганимдай дадам беш вақт намозни қанда қилмасдилар. Ҳар жума маҳалламизнинг юқори қисмидаги Комолон дарвозаси олдидаги масжидга борар эдилар. Уйга меҳмонлар келганда намоз ўқишса, дадам имомликка ҳам ўтардилар.

Бир куни дадамга ҳамроҳ бўлиб Ёзувчилар уюшмаси-

га борганимда пешин намозини дадам Ёзувчилар уюшмасидан бир чақиримча наридаги Ғози Юнуснинг уйига кириб ўқиб чиққан эдилар.

Рўзани дадам бир ой беҳато тутар эдилар. Мен учун рўзанинг ёмон томони кундузи таом тайёрланмаслиги эди. Яхши томони, кечки дастурхоннинг нозу-неъматлар билан тўла-тўкис ясатилиши, айниқса, нишолда билан сийланишимиз эди. Дадам биз болаларга рўза тутишни маъқул кўрмас эдилар. Шундай бўлса ҳам икки-уч кун тутишга ҳаракат қилардим. Эсимда, бир куни рўза тутдим. Рўза оғиз билан зўрға ифторликкача етиб бордим. Жосият бибимнинг хоналарига кирсам, ифторлик учун дастурхон ясатиғлиқ экан. Бироқ, оғиз очишга анча бор эди. Хонада ҳеч ким йўқ. Бейхтиёр дастурхондан бир нима олиб оғзимга солдим. Бирдан рўза оғизлигим эсимга тушиб, шоша-пиша оғзимдагини чиқариб ташладим-да, дастурхондаги сув билан оғзимни чайдим. Оиламиздагилар оғиз очишгандан сўнг мен дадамга бўлган воқеани айтиб бердим. Дадам кулиб: «Агар билмасдан овқат еган бўлсанг, рўзанг бутунлигги сақланади, билиб очган бўлсанг, рўзанг бузилади», дедилар. Мен: «Ўша заҳоти оғзимни сув билан чайиб ташладим» дедим. Шунда дастурхон атрофида ўтирганлар шарақлаб кулиб юборишди. Дадам: «Масъуд, оғзингни сув билан чайқаганингда сув ичингга кетган бўлса, тутган рўзанг сақланади (Буни дадам мени хижолатдан қутқариш учун айтганликларини кейин англаганман)», дедилар.

Рўза кунларида ёқимли ҳид ва ноғораларнинг тарака-турим овози узоқ-узоқлардан саҳар палласида эшитилиб турарди. Мен дадамга айтиб, ноғора олдириб олгандим. Ноғорани кундузлари чалиб ҳаддини олганимдан сўнг, кечқурун қиздиргани сандалга қўйиб, ойимга: «Вақтли уйғотинг» деб ётардим. Саҳарда томга чиқиб узоқдан эшитилаётган тарака-турум овозига жўр бўлиб, қизган ноғорамни завқ билан чалардим. Мен чалган ноғора товушиданми ёки бошқаларникиданми, билмадим, дадам уйғониб, саҳарликка тайёргарлик кўра бошладилар. Гоҳида қизиқиб кетиб ноғорани кўпроқ чалиб юборсам, дастурхон тепасида: «Ноғорани беш-ўн марта чалсанг бўлади. Узоқ-яқиндаги бетоб ётганларга халал берасан», деб танбёх берадилар дадам. «Нега ноғора чалинади?» деб сўраганимда, дадам: «Ноғора одамларни саҳарга туришга ундайди. У савобли иш ҳисобланади», дегандилар. Саҳарликдан сўнг дадам ижод билан машғул бўлар эдилар.

Дадамдан рўза ҳақида сўраганимда: «Ҳар йили рамазон ойида ўттиз кун рўза тутуш фарзидир. Рўза инсоннинг иродасини чиниқтиради, нафсни тийишни ўргатади, очмухтожларга тўқлар қалбида раҳм-шафқат уйғотади. Яъни, бир тарбия воситасидир. Ундан ташқари бир йилда уйлар бир сидра таъмир этилганидек, инсонни бетартиб овқатланишидан келиб чиқадиган хасталикларни ҳам даволайди. Рўзани ёш болалик оналар, беморлар, ёши улуглар, ёш болалар тутмасликлари мумкин», дегандилар.

Дадам рўза кунларида жисмоний иш билан ҳам шуғулланар, китоб мутолаасига берилар ёки ижод билан машғул бўлар эдилар. Ҳайит намозини Хўжа Аламбардор масжидида ўқир эдилар. Бир ҳайитда мен ҳам дадамга эргшиб, намозга борганим ёдимда. Ушанда эрта билан масжидда бориб, бўш жойга жойнамоз солиб ўтирдик. **Намоз бошланди. Мен намоз ўқишни билмасам-да, дадамга қараб ўтириб туравердим. Намоз тугагач, дадам атрофдагилар билан «Айёмлар муборак бўлсин» деб кўришдилар. Масжиддан чиққанимизда: «Масъуд, намоз ўқидингми?» деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, Сизга қараб ўқидим», дедим. Шунда дадам: «Ният қилиб Аллоҳнинг уйига келдингми, Аллоҳ томонидан инobatга олиндинг» дедилар.**

Дадам намоздан сўнг таниш-нотаниш хонадонларга кириб ундаги қари, бетоб ётган отахон ва онахонларни айём билан қутлар, баъзи жойда ўтмишдаги қизиқ воқеаларни сўзлаб кўлдириб, кам-кўстлари бўлса сўраб, ҳайитлик бериб чиқар эдилар. Йўл-йўлакай фотиҳагарчиликларга ҳам кирардилар. Мен бир куни: «Дада, нега сиз фотиҳаларга камроқ кирасизу, фотиҳаси йўқларникига эса кўпроқ кирасиз?» деб сўрадим. Дадам: «Ҳайит намоздан кейин биринчи галда қарияларни, беморларни кўриш хайрли иш ҳисобланади. Сабаби ўша қариялар ёки беморлар ўз вақтида мен ва сен каби ҳайит намозига қатнашишган. Энди эса ночорликдан ёру-биродарларига кўз тикиб, ўксиб ўтиришибди. Маъракага кириб савоб олгандан, тирикларнинг аҳволидан хабар олиш савоблироқдир. Чунки фотиҳагарчилик Ислом динида бўлмаган. Биъза фақат узоқ-яқин қариндош-уруғлар келишиб, марҳумни эслаш одати бор,холос. Исломда уйма-уй юриб фотиҳа ўқиш шарт эмас. Ҳар ким ўз уйида ўтириб, хоҳлаган марҳумига атаб Қуръон ўқиса, савоби тегаверади», деганлар.

Дадам ҳибсхонада сўроқ-терговда ҳам: «Ла илаҳа

иллаллоҳу Муҳаммадан росулиллоҳ» (Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқдур Муҳаммад унинг элчисидур) деб, худодан қайтмаган эканлар.

АРМОН

Дадам оналарига жуда меҳрибон эдилар. Жосият бибим биз билан турардилар. Бибимнинг уч келинлари: Робия, Раҳбар (менинг онам), Марҳамат опоқилар эди. Келинлар бир оиланинг фарзандидек аҳил яшашарди. Энг сеvimли келин менинг онам бўлса керакки, бибим «Раҳбар қизим» деб мурожаат этардилар (Бибимнинг қизлари бўлмаган).

Жосият бибим ҳаётларининг сўнггида жуда қариб қолган, тез-тез нафаслари қисар, ҳарсиллаб туриб-ўтирардилар. Бибим шифокорларнинг дориси кор қилмагач, табиблар берган қора дорини истеъмол қилардилар. Эсимда, шунда дадам бибимни аяб: «Ойимга дорини кўп бераверманглар»,—деб тайинлар эдилар. Дорининг таъсири сусайиши билан бибим исмларимизни бирма-бир айтиб, дадамни сўрар, дадам ижодхоналаридан чиқиб келиб: «Ҳа, ойи, нафасингиз безовта қиляптими?»—деб ҳол сўрардилар. Бибим: «Ҳа, Абдулла, ҳалиги қурғурдан мошдек бермасанг бўлмайди»,—дер эдилар. Шунда дадам бибимни аяб, қора сақични думалоқлаб берар, бибим дуо қилиб пинакка кетардилар.

Эртасига нонушта пайтида:

— Абдулла, кечаги қурғуригнни қайси табибдан олган эдинг?—деб сўрардилар. Дадам кулимсираб:

— Нима эди?—дердилар. Бибим бечора энтикиб:

— Олдингиси яхши эди. Тез таъсир қилиб, жонимга оро кирарди. Кейингисининг таъсири суст. Кечаси ухлол май қийналдим,—деб шикоятланар эдилар. Дадам:

— Майли, бугун бошқасини олиб келаман,—деб онамни овқат ейишга ундар, бибим емасалар: — Кўнглингиз нима тусайди? Келинингиз айтганингизни тайёрлаб беради,—дердилар.

1936 йил ёзда Жосият бибим вафот этдилар. Бибимни пешинда дафн қиладиган бўлдик. Қавм-қариндошлар йиғилгач, онамиз жасаdlари солинган тобутни қўлма-қўл олишиб, Камолон қабристонига йўл олдик. Тобут олдида бибимнинг барча яқинлари: Раҳимберди, Қудратилла амакиларим, уларнинг ўғиллари, куёвлари қўлларида ҳасса, белларида белбоғ «онам»лаб йиғлаб боришарди. Уларнинг сафида мен ҳам ҳасса ушлаб бораман.

Дадам эса хассасиз тобутни дам-бадам кўтариш билан бандлар.

Дафн маросимининг иккинчи куни, дадам Ёзувчилар уюшмасининг топириги билан (Татаристон ёзувчилар қурултойига) Қозонга кетадиган бўлиб, эшикда бел боғлаб турган яқинларга ва маҳалламиздаги (дадамиздан ёши катта) Мулла Юсуф домлага ҳам узрларини айтдилар. Мулла Юсуф дадамга:

— Мулла Абдулла, кўнглингиз хотиржам бўлсин. Менинг вақтим бисёр. Ўрнингизни билдирмай, маросимларнинг охирига қадар шу шийпонда ўтираман. Ой бориб, омон қайтинг,—деб дуо қилган эдилар.

Юсуф домланинг илгари ҳам шийпонда дадам билан тез-тез суҳбатлашиб ўтирганларини эслайман. Домла бир куни дадамга:

— Мулла Абдулла, мени биласиз, Аллоҳнинг фақир бандасиман. Кейинги йилларда рўзгорда қийинчиликлар бўлиб турибди. Эшитишимча, боғ ишларига унча-мунча одам ёллаб ишлатар экансиз. Шулар қатори мени ҳам йўқлаб турсангиз. Куч-қувватимиз бор,—деган эдилар. Шундан сўнг дадам боғда иш бўлса-бўлмаса домлани чақириб, нон-чай ва овқат билан сийлаб, кетишда пул ҳам берар эдилар.

Шундай қилиб, дадам кетгач, уйда маъракаларга Мулла Юсуф домла бош бўлиб қолдилар.

— Абдулла ҳукумат иши билан кетди. Мени ўрнимни билдирманг деб ташлаб кетди,—деб келганларнинг исм-шарифини, касб-корини сўраб қоларди. Баъзи танишларга:—Тақсир, фалон куни пайшанбалик,—деб қолардилар. Кеч кириши билан қариндошларни шийпонга ўтқазиб Қуръон ўқир, амри-маъруфдан сўзлардилар...

Кейинчалик «Калвак Махзум хотира дафтарида» ҳажвий ҳикояларидаги Калвак домла образини ўқитганимда Мулла Юсуф домланинг эзма, пойма-пой гаплари ёдимга тушарди.

Дадам библимнинг йиғирмаларига етиб келдилар. Маърака ўртача ўтди. Дадамдан Қозон шаҳри ҳақида сўрадик.

— Қозон чиройли шаҳар экан. Одамлари яхши ҳаёт кечиради, бир-бирига меҳрибон, меҳмондўст эканлар. Мен Ленин таҳсил кўрган дорилфунунда бўлдим. Қозон атрофидаги қишлоқларда бўлдик,—деб таъриф бергандилар дадам. Суҳбат охирида мен:—Дада, нега сиз библимнинг дафн куни, биздан ажраб тобут кўтариб бордингиз?—деб сўрадим. Дадам:—Энг савобли иш одамлар ичида бў-

лиш, одамни елкада кўтариб, қабристонга элитиб қўйиш. Юмушининг энг савоблиси ва хосуятлиси шудир,— деб жавоб бергандилар.

Дадам уйда баъзан тансиқроқ овқат бўлса Раҳим ва Қудратилла амакларимни чақиртириб чиқар, овқатдан олдин қўлбола мусалласдан ичишгач, суҳбат қизирди. Қудратилла амаким озгина қизишиб олгач:—Раҳбар опа, қозикдаги дуторни беринг. Ўзингиз ҳам ўтиринг,—деб дуторни созлаб, дадам ва ойим севган «Навоий Ажами»ни чалар эдилар. Эсимда, худди шундай ўтириш Қудратилла амакимникида ҳам бўлганди. Емак-ичмакдан сўнг, Қудратилла амаким дадамга:—Ака, кейинги кунларда негадир хомуш кўринасиз?—деб савол бердилар. Дадам:—Замон бироз нотинч, «қора булутлар» бизнинг жумҳуриятимиз осмонига ҳам ёпирилиб келмоқда. «Қора булут» юқори ҳукумат аъзоларини босди. Эрта-индин биз адабиётчиларни ҳам тинч қўймаса керак, деб маъюсландилар. Кейин «уф» тортиб давом этдилар:—Қиладиган ишларим кўп. Бироқ, қўлим ёзувга бормаиди. Хаёл мени енгади. Кўз олдимдан ўзбек халқининг атоқли ёш-қари, ёзувчи, шоирларини ҳибсга олинажага кетмайди. Шулар қатори мен ҳам четда қолмасам керак. Ҳабибулла хаста, қолган болаларим ёш, уларнинг ҳоли нима кечади?..

— Ака, кўп ўйламанг. Ахир, битган китобларингизда ҳукуматга гараз йўқ-ку. Ёзганларингиз шоҳу гадога баробар. Халқ сизни ҳурмат қилади,—дедилар Қудратилла амаким.

Суҳбатга Раҳимберди амаким қўшилиб:

— Қўй, Абдулла, сени ҳукумат билмадимиз, бундан буёғига китоб битма. Бир кунинг ўтар. Еринг яхши, бонинг бор. Дехқончиликда илминг дуруст,—дедилар.

Дадам башорат қилган «қора булутлар» бизнинг хонадонимизга 1937 йил 31 декабрда кечқурун квриб келди...

Дадамнинг орзулари бўйича акам ва мен шифокор бўлиб етишдик. Инсон туғилади, вақт соати битгач, бу дунё билан хайрлашади. Ўлим ҳақ. Лекин инсон ўз туғилган хонадонида, ўз туғилганлари ичида қариб (ёки бетобланиб) дунёдан ўтса бир нав. Бироқ кўз олдингизда бола-чақаси билан видолаштирмай, қора курсига ўтқазиб ўлимга топширишса, бундан ёмони йўқ экан. Мана, 56 йилдирки, дадамнинг:

— Менда айб йўқ. Бу тушунмовчилик. Эрта-индин қайтиб келаман,—деган сўзлари ҳамон қулоғим остида жаранглайди...

ШЕРЖОН ҚОДИРИЙ

ИСМЛАР

— Қодирий, — дегандилар дадамиз, — билавий тўйларни хўжа кўрсинга ўтказишни ёқтирмас эдилар. Бу ҳақда Раҳимберди амаким шундай деганлари ёдимда: — Бир куни Абдулла менга маслаҳат солди: «Ака, Ҳабибулланинг хатна тўйини ўғлингиз Собитниқига қўшиб юборсак». Мен рози бўлдим. Сарф-харажатни барабар қилдик. Бироқ, маҳаллани тўйга таклиф этганда: «Раҳимберди аканиқига ошга» деб айтиб чиқди...

Бу каби хислатлар Бувамизнинг ниҳоятда камтарликларидан далолат беради, албатта. Бироқ, онам ҳикоя қилган хотира:

— Масъуд амакинг уйланаётганларида (1960 й) дандан: «Укам болалтигида тўй кўрмаганди. Сарпо-суруқларни кўнгилдагидек қилинлар», деб ўксингандилар...

Ҳақиқатан ҳам Бувамизни 1926 йили қамаб, озод этганларидан сўнг, у кишини ҳеч қандай ҳукумат идораларига ишга олмайдилар. (Масъуд амаким 1926 йил туғилган) Бувамиз қалам ҳақи ва деҳқончилик билан кун кечирадилар. «Меҳробдан чаён» романини ёзадилар. Боғ яратиб, шийпон қурадилар. Уша фойтларда халқнинг аҳволи нечоғли танглиги барчага маълум.

... Дадам вафотидан сўнг хизмат юзасидан бир куни ёзувчилар уюшмасига кириб, шоира Нилуфар она билан суҳбатлашиб қолдим. У киши шундай воқеани айтиб бердилар: — Биз асли сизларга қўшни Заңгиота маҳаллаликмиз. Менинг отамнинг исми ҳам Ҳабибулло бўлган. Бувам Холхўжа Орифхўжаев, бобонгизнинг яқин дўстлари бўлишган экан. Бувам 1972 йили 85 ёшларида вафот этганлар. Қодирий фарзанд кўрганларида бизниқига келиб: «Холхўжа ака, ўғил кўрдим, исмини мен ҳам Ҳабибулло қўйсам, дегандим», — деб ижозат сўраган эканлар. Бувам хурсанд бўлиб, розилик билдирган эканлар. Афсуски, отам урушда ҳалок бўлганлар... Ҳабибулла ака менга: «Нилуфар, бувангиздан жуда қарздорман» деб юрадилар...

Мен:

— Нега дадам ундай дердилар? — деб сўрадим.

— Уҳх, ёлғиз отам урушда ҳалок бўлиб кетадилар. Фарзанд доғига чидай олмаган бувам, отамга эслаш қилганларида, доим дадангизни меҳмонга айтиб келарканлар. У кишини тўрга ўтқазиб, зиёфат сўнггида: «Ўғлимнинг исмини олиб юрган ўғлим», деб тўн кийгазар эканлар.

Балки ўқувчига ушбу ҳикоя эришроқ туюлар. «Наҳотки Қодирий исм сўраб дўстиникига борса?» дегувчилар ҳам топилар. Шуни эсдан чиқармаслик керакки, 1918 йилда (дадам ўша йили туғилганлар — Ш. Қ.) Қодирий ҳали Қодиров эдилар. Кейин Ҳабибулло деган исм (маъноси — Аллоҳнинг дўсти) Қодирийга маъқул бўлиб қолган бўлиши мумкин.

Мен Нилуфар онанинг ҳикоясини онамга айтиб бердим. Онам кўзларига ёп-олиб:

— Ҳа, даданг Холхўжа аканикидан бир мошранг тўн кийиб келгандилар, — дедилар.

Қодирийнинг исм сўрашларида катта маъно бордек туюлади. Масалан қўшнилاردан бири сиздан берухсат исмингизни фарзандига қўйди дейлик. Вақт ўтиб, бола балоғатга етади. Кўчада ўша болага биров сенсираб муржаат этса, сизга ҳам жиндак оғир ботмайдими?

Қодирий фарзандларига исм қўйишда ҳам ибрат кўрсатганлар. Жумладан, катта қизларига Назифа, яъни «Покиза» (1916—1987 й.) ўртанча қизларига ният қилиб Адиба, яъни «Ёзувчи» (1924 й.), кичик ўғилларига Маъсуд, яъни «Бахтли» (1926 й.) ва кенжа қизларига Аниса, «Дўст», (1930 й.) деб исм қўйганлар.

Аниса аммам бир воқеани айтиб бергандилар:

— Бир куни бир шифокор аёл мендан исминми сўради. Мен айтдим. Аёл: «Бу исм гоатда ноёб. Аниса исмидаги учта кишини биламан. Бири Абдулла Қодирийнинг қизи», деганди.

Музайяна Алавия ҳам ўғилларига Анис деб исм қўйганлар.

Бог қўшнимиз Ҳури оноқи ҳам бизларга ҳавас қилиб қизларига Аниса деб исм қўйган эканлар.

ҲИҚМАТ РАҲМОНОВ

БОҒБОН АДИБ

Мен 1914 йил Тошкент шаҳар Сағбон кўчасидаги «Ҳофиз кўҳан» (Тоғли ҳофиз) маҳалласи (ҳозирги «Суръат») да туғилганман. Эсимни таниганимда Зоқиржон домлада эскичадан таълим олганман. Кейин етти йиллик ўрта мактабда ўқиганман. Болалигим Эски Жўва даҳасида ўтган. У пайтларда бу жойлар жуда обод эди. Ҳозирги Эски Жўвадаги майдон ўрнида Бекларбеги мадрасаси бўларди. Мадраса 1924 йил бузиб ташланган. Босмаҳона атрофидаги дўконда Маҳкам ака (сураткаш—Содиқ Маҳкамовнинг отаси) саҳҳофлик (китобфурушлик) қилардилар. Бизнинг хонадонга «Ўткан кунлар» китобининг учала бўлими ҳам ўша дўкондан сотиб олиб келтирилганди. Китоб араб алифбосида напир этилган бўлиб, расмларини рассом Тулла чизган эди.

Амаким Убайдулло Асқаров Эски Жўвадаги дўконда косибчилик қилардилар. «Ўткан кунлар» чиққан йили кечкурун амаким мени дўконига олиб чиқиб, шу китобни овоз чиқариб ўқитганлар. Дўконга йигирма ўттиз чоғлик одам йиғиларди. Уларнинг бари саводсиз. Мен маром билан ўқий бошлайман. Косибларнинг қўли ишда, қулоғи китобда. Папша учса эшитилади. Хатто бировнинг йўталишига ҳам рухсат йўқ. Оғзим оғриб, лабларим қуруқшаб кетади. Ўқиш тунги хўрознинг бир-икки қичқиритигача давом этади.

Эртасига кечки томон яна дўконга чиқаман. Эшитувчилар менадан аввал чиқиб, пойлаб ўтиришган бўлади. Яна овоз чиқариб ўқишни бошлайман.

Ўзбекнинг биринчи романини шу зайилда 10 кунда ўқиб тугатганмиз. Мен у вақтларда ёш эдим. Эҳтимол романдаги воқеаларни ўшанда унчалик идрок эта олмагандирман. Бироқ, ёшим улғайгач, «Ўткан кунлар» мени ўзига шунчалик сеҳрлаб қўйдикки, бутун умр ўша сеҳр

билан яшаб келаянман. Ҳатто, умр йўлдошим Зарофат «Ўткан кунлар»ни ёд билади. Ўша уч бўлимли китоб ҳамон менда сақланади.

Абдулла Қодирийнинг боғи ёнида 6-сонли болалар уйи бўларди. Мен у ерда мураббий бўлиб ишлаганман. Биз девор оша боққа қарардик. Ёзувчини бир неча бор боғ ишлари билан машғул ҳолда кўрганман. Бундай боғ-бонни «Ўткан кунлар»дек китобни ёзганига ҳеч йиқонгим келмасди.

ҲИБСХОНАДА

1937—38 йиллар миёнасида сиёсий маҳбус сифатида мен ҳам ўн бир ой Тошкент НКВДси тағхоналарида ўтиргавман... Камералар маҳбусларга тўлиб-тошиб кетган эди. Мен ўтирган бир камерада етмиш киши ётар эдик. Камерамиз етмиш кишига шу қадар торлик қилар эдики, ётганда худди тузланган балиқ каби ҳамма бир ёнбошга ётар, агар иккинчи ёнбошга ўгирилмоқчи бўлса, ҳамма команда билан ўгирилар эди. Барча маҳбуслар камера оқсоқолига бўйсунар эди.

1938 йил январь ойининг бошларида бўлса керак, тун ярмида эшигимиз қулфи очилиб, камерамизга бир кишини киритиб юбордилар. Ҳамма «яна ким келди», деб бош кўтариб қаради. Келган киши қирқ-эллик ёшлар орасида, соч қўйган, устида қизил нахталик тўн, оёғида маҳси-калиш, қўлида кичкина тўшаги бор эди. Мен у кишини танимадим. Аммо ёнимда ётган Муборак Шохов дарҳол уни таниди: «Шу келган киши ўзбек халқининг буюк ёзувчиси Абдулла Ҳодирий бўлади. Бу одамга ётиш учун амаллаб жой ажратиб бериш керак», — деди. Муборак билан иккимиз икки ёққа сиқилишиб, ўртадан амаллаб жой очиб бердик, кўришдик ва кўб сўзлашмай, бошқаларнинг уйқусига халал бермаслик учун уйқуга кетдик.

Ўзбекнинг буюк ёзувчи «жиноятчиси» билан шу тариқа танишдик. Ҳодирий вазмин табиатли, камтар, камгап шахс экан. Доим бирга суҳбатлашардик, у киши бизни зериктирмасдилар. Бир гал Муборак Ҳодирийдан: «Шундай қилиб, Абдулла ака, жиноятингиз нималигини билдингизми?» — деб сўраганда, у киши кулиб: «Жиноятим нималигини ҳозирча билмайман. Мана энди началстволар айтишса, билсак керак», — деб жавоб бергандилар...

Айтишларича, «Ўткан кунлар» йигирманчи йиллардаёв озарбайжон тилига таржима қилинган экан. Мен ўша пайтда Ҳодирийнинг асарларини ўқимагандим, аммо у

кишининг қизиқ суҳбатларини тинглаганман. Бир кун завқлари келиб, Шарқ адабиёти ҳақида узоқ сўзлаб бердилар. Мен ҳам Шарқ кишисиман, адабиётимизни ўз ҳолимча яхши билувчилардан саналардим. Бироқ у кишининг Шарқ адабиёти борасидаги билимлари олдида меники йўқ деса бўлар эди. Қодирий араб, форс, турк тиллари мумтоз адабиётини тўла ўрганиб чиққан десам, янглишмайман. Қуръон таржимасини, ҳинд фалсафасини шу кишидан эшитдим ва «Шарқ адабиётининг билимдони» деган фикр кўнглимдан кечди.

Яна бир кун Ғарб адабиёти тўғрисида сўзлаб бердилар. Гоголь, Фейербах, Кант, Маркс, Энгельс, Ленин фалсафаларининг асосий мағзини чақиб бердилар. Грек, француз, рус, немис, инглиз, испан, итальян мумтоз адабиётлари ва улардаги турли оқимлар ҳақида сўзлаб бердилар. Мен бу жаҳон адабиётини теран билувчи инсонга ичдан офарин ўқидим, суҳбатларни маҳбусликдаги энг мароқли онлар деб билдим.

Юз минглаб шундай нодир кишиларимизнинг гуноҳсиз бошлари уриб пачоқланди, отиб ташланди. Бу, албатта, подон раҳбарларнинг ваҳшийлиги ва халқимизнинг ақлан ҳали етишмаганлигидандир...

Қодирий билан бир камерада апрель ойига қадар — тўрт ой бирга ўтирдик. Сўнг у кишини бир кун юклари билан чақириб олиб чиқиб кетинди. Биз у кишига хайрлик тилаб: «Мана, энди уйингизга кетасиз», дедик. У киши йиғиштирилар эканлар, бош чайқаб кулиб: «Йўқ, булар мени уйга қўйиб юбормайдилар», — дедилар ва ёстиқ жилдларини чиқариб бизнинг олдимизга қўйдиранлар: «Анча вақт тамакиларингизни биргалашиб чекдим, бу арзимас нарсани олиб, мендан ризо бўлинглар, қарзларингиз бўйнимда қолмасин», — дедилар. Бизнинг: «Йўқ, биз розимиз, ола кетинг», — дейишимизга қарамай, хайрлашиб чиқиб кетдилар...

1956 йил. Тошкент

МАРДЛИК

Мен Кўктеракли зўр соҳибкор Иноғом ота Исажоновга куёв бўлганман. У кишининг қизлари Инобатхонга уйланганман. Кейинчалик билсам қайин отамиз Абдулла Қодирий билан жуда яқин ошно бўлишган эканлар. Иноғом ота то умрларининг охиригача Қодирий хонадонига таъриф буюриб турардилар. Ҳозир бу удумни Иноғом отанинг набиралари: Хусниддин, Зухриддин, Фахриддин, Нуриддин, Сирожиддинлар ҳам давом эттиришмоқда. Мен Абдулла акам билан Иноғом отам орқали танишганман. У киши ўша пайтларда «Обид кетмон»ни ёзишга материал излаб, Кўктеракка тез-тез чиқиб турар эканлар. Бу гапларни кейин билдим, албатта.

Бир куни, тахминан 1937 йиллари миёнасида бўлса керак, мен Шайховандитохурдаги мусиқа мактабида дарс берардим. Ишга кета туриб йўлда Абдулла акамни учратиб қолдим. Хаёллари паршон, Шайховандитохурдаги чойхона олдида турибдилар. Озроқ вақтим бор эди, сўрашиб исташгач: — Абдулла ака, бир чой ичмай-мизми? — дедим. У киши рози бўлиб, икковлашиб чойхонага кирдик. Ўтган-кетгандан суҳбатлашмоқчи бўлиб, Абдулла акамга гап қотдим. Бироқ у киши негадир ҳеч ёзилиб гаплашмадилар. Доимо ўзлари билан ўзлари бўлиб хаёл сурардилар. Ташқарига чиққач, мен ийманиб сўрадим:

— Абдулла ака, бу дейман, газеталарда сизнинг устингизда анча-мунча гаплар ёзишибди. Ўзи нима гап?

Абдулла акам жиддийлашиб:

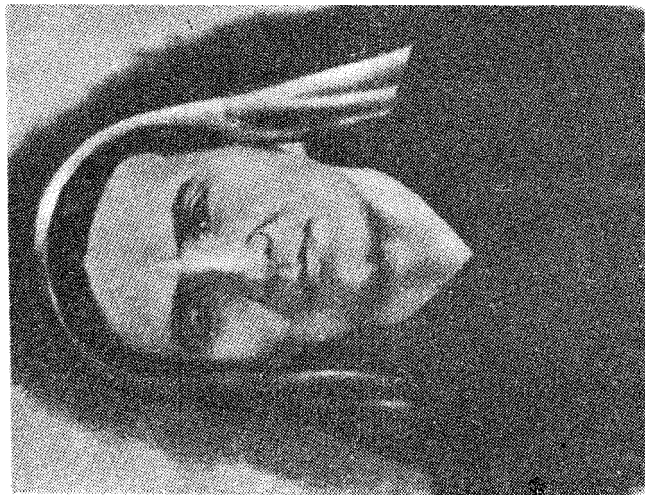
— Мен агарланган отман. «Чуҳ» деса кетавераман, — дедилар-да, бурилиб йўлларига кетавердилар. Мен Абдулла акамнинг оғзиларидан чиққан гапдан қотиб қолдим. Ўша кўйи у кишини бошқа кўрмадим.

ТИЛЛА СОАТ

1937 йили мен қисқа муддатли муаллимлар тайёрлаш курси (рабфак)ни битириб, Қашқадарёга йўлланма билан ишга кетдим. Уша пайтда замон алғов-далғов бўлиб, матбуотдан хабарларни ўқирдим ва дадамдан жуда хавотир олардим. Ҳатто, уйдагилар тушимга ҳам кириб чиқа бошлади. Қашқадарёда уч ой бўлгач, Тошкентга келдим. Тасодифни қарангки, уйга келсам, бегоналар ҳовлимизда юришибди. Ичкарига аста мўралаган эдим, танишлардан бири «кет!» ишорасини берди. Орқамга қайтиб, бир қариндошимникига бордим. Эртасига уйга келдим, қўниқўшнилардан дадам, оғим, сингилларимни олиб кетишганини эшитдим. Уша кундан бошлаб ташвишли кўнлар бошланди. Ким билан маслаҳатлашиш, дардлашишни билмасдим. Таниш-билишлар мендан юз ўгиришган. Шунда бирдан Абдулла акамни эслаб, уйларига нажот истаб бордим. Абдулла акам уйда эканлар. Сўрашиб ёнларига ўтқаздилар, чой-нон қилдилар.. Мен бўлган воқеани айтиб бердим. Абдулла акам анчагача хаё суриб, хафаланиб: «Сенга қийин бўлибди. Бечора ойинг, сингилларингда нима айб? Дадаиғ билан менинг кунимиз бетайин замонга тўғри келди-да. Тўқайга ўт кетди. Хўлқуруқ баробар ёняпти. Мен ҳам эгарланган оддек тайёр турибман. Сен ўзингга аҳтиёт бўл. Ҳамма билан сўзлашаверма», дедилар. Мени кузатар эканлар: «Эндиги келишингда дарвоза эшигидан келмагин. Манови боғ томондан кел», деб боғнинг орқа томонидан чиқариб юбордилар.

Орадан уч ойча вақт ўтди. Ҳамон қариндошимникида юраман. Ишлай десам қўрқаман. Ёнимдаги бор пулни сарфлаб бўлдим. Чорасизликдан яна Абдулла акамнинг олдиларига бордим. Ҳол-аҳвол сўраб, ёнларига ўтқазиб, қорнимни тўйгаздилар. Абдулла акамга:

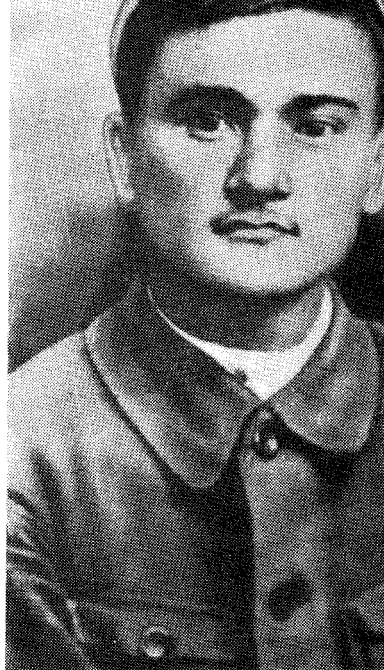
— Пулим қолмади. Дадамнинг уч қопқоқли тилла соатларини сотмоқчиман,— деб қўйнимдан соатни олиб,

Раҳбарбону Расулмуҳаммад қизи /1897-1943/ –
Қодирининг рафиқаси

1912 йил Абдулла Қодирий рус тўзем
мактабининг ўқувчиси

1922 йил, Абдулла Қодирий ўғли
Хабибулло билан.

192
чап,
Аз
лар
Мит
Наз

Тошкент шаҳри. Камолон қабростони, Қодирийнинг рамзий кабри.

у кишига тутқаздим. Абдулла акам соатга узоқ тикилиб қолдилар. Мен ўрнимдан турдим. Абдулла акам қўлимга пул бердилар-да:

— Тўлқин, эрта ўтиб индинга келгин, — деб кузатиб қўйдилар.

Айтган вақтларида келсам, Абдулла акам сандалда нотаниш бир киши билан суҳбатлашиб ўтирар эдилар. Абдулла акам:

— Келдингми? — деб сўрашиб ўтиришга таклиф этдилар. Фотиҳадан сўнг мени нотаниш кишига таништирдилар. Чўнтакларидан дадамнинг тилла соатларини олиб, қаршимдаги кишига бердилар-да:

— Мана шу соат сотилади. Ўзларингиз бемадол келишинглар, — деб бизни холи қолдириб ташқарига чиқиб кетдилар. Нотаниш киши оғир табиатли, босиқ сўзлайдиган киши экан. Аввал соатни обдон текширди. Сўнг соатни мақтаб кетди. У соатнинг соф тилласини, оғирлигини ҳисоблаб, умумий баҳосини айтди. Мен рози бўлдим. Олди-сотди ишлари битгач, Абдулла акам лаганда овқат олиб кирдилар. Овқатдан сўнг харидор соатнинг баҳосини менга қандай тушунтирган бўлса, Абдулла акамга ҳам шундай гапирди. Абдулла акам эшитиб бўлгач:

— Сизни намозхон, инсофлилингизни инобатга олиб, бу ерга таклиф этгандим, — дедилар, — Соат тўғрисида сиз билан аввалдан сўзлашмаганлгимнинг сабабини тушунгандирсиз. Ҳамкасб дўстим оиласи билан ҳибсхонада ётибди. Аҳволи нима кечяпти, билмадим. Ҳаммамиз ҳам Аллоҳнинг бандасимиз. Бошимизда нима ишлар бор-билмаймиз. Дўстимнинг ўғли қийналиб қолиб, мажбуран шу олди-бердига қўл урибди. Дўстим бундан хафа бўлмаса қорак. Мол, дунё топилади. Инсон топилмайди. Менинг холис хизматимдан иккинги ҳам рози бўлсангиз бас, — деб, фотиҳага қўл очдилар.

Мен Абдулла акам билан хайрлаша туриб, «йўқ, керакмас» дейишларига қарамай, аввал олган пулимни қайтариб бериб кетдим.

АБДУЛРАҲИМ БОБОХОНОВ

ҲОДИРИЙ СЎЗ УСТАСИ ЭДИЛАР

Мен 1912 йил Тошкент шаҳар Шайховандитаҳур даҳа, Хадрадаги Ҳовуз боғ маҳалласида савдогар оиласида туғилганман. Отам Бобоҳон Мирқурбонов 1939 йили 98 ёшда вафот этдилар. Ёшлигимда Мир Мусо қорида таҳсил олганман. Инқилобдан сўнг Қоратош маҳалласидаги Шайх Саъдий мактабига ўқишга кирдим. Синфимизда Абдукарим исмли бола бўлиб, унинг Йўлдош ака деган поччаси бўларди. Йўлдош ака эски шаҳардаги беда бозорининг ёнидаги хўжалик моллари дўконида ишлардилар. Йўлдош ака саводхон одам бўлиб, дадам билан ошнолиги бор эди. Шунинг учун мен у кишиникига Абдукарим билан бориб турардим.

Еттинчи синфдалик пайтим. Дам олиш кунларининг бирида эрта билан Абдукарим уйимизга келиб:

— Сени поччам айтиб юбордилар. Кечқурун уйларига борарканмиз. Абдулла Қодирий меҳмон бўлиб келарканлар, — деб кетди.

Адабиётга бўлган ҳавасимни сезиб, мени уйларига таклиф этганликлари учун Йўлдош акамдан жуда миннатдор бўлиб, тушдан сўнг йўлга тушдим. Кун совуқроқ, қиш чиқиш маҳали эди чамамда.

Борсам, Йўлдош акам билан Абдукарим уйда экан, илиқ кутиб олишди. Уртоғим билан дастурхон тузатишга қарашган бўлдик. Қоронғи тушай деганда эшик тақиллади. Оз вақт ўтмай Йўлдош ака хонага қорачадан келган, устларида кул райга мойил бўбри (ҳайвон номи — Ш. Қ) пальто, бошларида чақмоқ телнак, оёқларида амиркон махси-калиш кийган кишини бошлаб кирдилар. Фотиҳадан сўнг меҳмон, «Номоз ўқиб олсам», — дедилар. Намоздан сўнг биз у кишига салом бердик. Дастурхонга ўтиргач, Йўлдош акам бизни Абдулла Қодирий билан таништирдилар. Суҳбат бошланди. Уша пайтдаги гапларини баъзилари элас-элас ёдимда қолганди. Абдулла Қодирий дегандилар:

— Бир куни туш кўрдим, Қиш бўлса ҳам боғимда

гуллар очилган. Қўлларида асо тутган нуруний отахон келиб, «туринг» дедилар. Уйғонсам сўфи: — Ҳайъа ғалас-солаҳ—деб азон айтяпти. Ўрнимдан туриб, таҳорат олдим-да, бомдодни ўқидим. Сўнг ижодга берилдим.

Суҳбат мавзуд савол-жавобга ўтганда мен сўрадим:

— Абдулла ака, «Меҳробдан чаён» романингизда бир жумла бор. Шунини тушунмадим.

— Қайсиниси?

— «Гумбази нилгун қандилида шамъи кофурийлар ёқила бошлаган эди».

— Ҳа, «Ҳаёт шамъи» бобида шундай жумла бор.

— Ахир, Солиҳ Маҳдум камбағал бўлса, унинг уйида қандил нима қилади? — дедим.

Абдулла Қодирий кулиб:

— Бу ерда сўз мажозий, яъни: «Гумбази нилгун қандилида» — осмон, «Шамъи кофурийлар» — юлдуз маъносида ишлатилган, — дедилар.

Мен жавобдан қаноатландим. Йўлдош ака китобнинг ёзилиш тарихи ҳақида сўраганларида, Абдулла Қодирий мис ҳовуз ясаган уста ҳақидаги ривоятни сўзлаб бердилар. Йўлдош ака:

— Келажакда қандай китоб ёзмоқчисиз? — деб сўрадилар. Абдулла-Қодирий:

— Номоз ўғри тўғрисида бир китоб битмоқчиман, — дедилар.

Кейинчалик мен Абдулла Қодирий билан яна учрашдим. Бу галгиси энди бошқача бўлди. Мақтабни тугатиб, Илъич заводига ишга кирдим. Куз ойларида заводда шанбалик уюштириладиган бўлиб, эрта билан (ҳозир Мустақиллик майдони кўчасида жойлашган) завод клубига бордим. Карим ака клубга 200 дан ортиқ одамларни жамлаб, кўсак чувитиш билан банд эканлар. Карим Икромов (Акмал Икромовнинг акаси) завод фирқа қўмитасининг котиби эдилар. Мени ёнларига чақириб, қўлимга қоғозга ўроғлиқ бир нима бердилар. Очсам «Ўткан кунлар». Мен ҳайрон бўлиб Карим акага қарадим. У киши:

— Сен китобни ўқийвер, одамлар зерикмасин, — дедилар.

Карим аканинг қистовлари билан саҳнага қўйилган микрофонга яқинлашиб китобни очдим. Одамларнинг қўллари иш билан машғул-у, қалблари «Ўткан кунлар»да. Шу аснода кечгача китобни ўқидим.

МУЙИДДИН ЖАМОЛИДДИН МАХДУМ УҒЛИ

УРИК

Отамиз Жамолиддин маҳдум мулла бўлиб, Хожималик (ҳозирги Эски Жўвадаги табиат музейи ёни)даги Мирза Аҳмад мадрасасида мударрис — ўқитувчилик қилардилар 1933 йили 50 ёшда вафот этганлар.

Мен кўктераклик соҳибқор Иноғомжон отага куёв бўлган йилларим эди. Қайнотам киши кунларининг бирида ҳовлимизга қорачадан келган бир кишини бошлаб келдилар. Отам улар билан узоқ вақт гаплашиб ўтирдилар: Мен уларга хизмат қилиб, суҳбатларини тинглай олмагандим.

Баҳор ойлари эди. Бир куни отам:

— Юр, сени Абдулла Қодирийникига олиб бораман, — дедилар. Икковлашиб йўлга тушдик. Самарқанд Дарвоза мавзейига бориб, чамаси 500 одим юргач, бир дарвоза олдига келиб тўхтадик. Ичкарига кирсак, боғда гишда бизникига келган киши юрган экан. У киши бизни қаршилаб ичкарига бошлади. Йўлакдан юриб шийпонга чиқиб ўтирдик. Суҳбат бошланди. Уша пайтдаги гапларнинг бари ёдимда йўқ. Фақат дадамнинг кўп гапириб, уй эгасини ора-чора калима ташлаб, қулоқ солиб ўтирганини эслайман. Суҳбат асосида уй эгаси Абдулла Қодирий эканлигини англадим. Меҳмондорчилик тугагач, уйга қайтдик. Йўлда отам:

— Ёзувчи дегани ҳам шунақа бўладими? Ҳеч гапирмайди-я, — дедилар.

Орадан оз вақт ўтмай Абдулла Қодирийни Турон кутубхонаси олдида учратиб қолдим. Салом-аликдан сўнг сўрадилар:

— Қиблагаҳ тузукмилар?

Мен:

— Ҳа, раҳмат. Қани, уйга юринг, — дедим.

— Бошқа сафар, — деб хайрлашдилар.

Куз ойларида Абдулла ака ҳовлимизга яна ташриф буюрдилар. Қўлларида тўртта ўрик кўчати бор эди. Отамга:

— Мулла ака, боғингизга экинг, деб олиб келдим, — дедилар.

Отам кўчатларнинг бирини боғимизга, иккинчисини кўчага эктирдилар. Учинчисини шогирдлари кўктераклик имом, Мулла Абдулазиз домлага бердилар. Тўртинчисини ҳам шогирдлари, ҳаммаҳалламиз Бўри Ҳазратнинг куёви Миён Мўмин (асли қўқонлик) Ҳазратга бергандилар.

Йиллар ўтиб, ўриклар ҳосилга кирди. Улар шундай ажойиб мева қилдики, ўрикнинг ярми қизил, ярми оқ эди. Кўриб кишининг кўзи тўймасди.

Ўрик дарахтининг ҳовлимиздагиси 1937 йили тўсатдан таг-туғи билан ағдарилиб тушди. Кўчадагиси эса Ватан уруши йилларида жонимизга ора кирди. Уша оғир йилларда бозорда бир кило ўрикнинг нархи 240 сўмга чиқди. Хотиним — Лазокат ортган ўрикларнинг бир донасини беш сўмдан сотган кунлари ҳам бўлди. Хуллас, Қодирий инъом этган ўрик кўчати уруш йилларида бизни, оиламизни ва қўшнилариимизни омон сақлаб қолди.

ШИЙПОННИ ҚУРҒАН УСТАЛАР

Мен асли Сўзак оталик, яъни Абдулла Ҷодирийга қўшни маҳалладанман. Акам уста Абдузуфар Имомов, бинокор эдилар. У киши мендан ўн уч ёш катта бўлиб, ҳозир ҳаёт бўлганларида юз ёшга кирган бўлардилар. Шунчиси очиқ айтиш керакки, Ҷодирийнинг шийпонини қуришда иштирок этмаганман. Бироқ кейинчалик акамнинг ёнларида шогирд бўлиб юрганимда, ўша усталарни таниганман.

Шийпоннинг гиштларини Сўзак оталик Соат Маҳдум терган эканлар. Уста шийпонда ишлаган вақтларида 70 ёшлар атрофида эканлар. Соат Маҳдум хумдон қурувчи уста бўлиб, ясаган хумдонлари 50—60 минг гишти бемалол кўтарарди.

Шийпоннинг эшик, деразаларини, кўча дарвозани, Камолон маҳаллалик — уста Усмонхўжа ака ясаган эканлар. У киши ҳам ўша пайтларда 75 ёшлар атрофида эканлар.

Шийпоннинг ёғоч ишларини, фанерини акам ўзлари қўлида чиқаргандилар. Акам шундай ҳикоя қилгандилар:

— Шийпонга ишланадиган қаламнинг битта ахтасини (андозасини — Ш. Қ.) чизиб, Абдулла Ҷодирийга кўрсатдим. Андозам Абдулла Ҷодирийга ёқмади. «Менга манагинақасидан йўниб беринг», деб чизиб кўрсатдилар. Ҷодирийнинг чизганлари оддийроқ, сипороқ эди. Менинг чизганим чиройлироқ эди. Ҷодирийнинг кўнгиллари учун айтганларини бажардим.

Шийпоннинг томини асли Мирлар маҳалласига қўшни — чўпоноталик тунукачи уста Ҳасан ака ёшганлар. Ҳасан ака жуда моҳир тунукачи эдилар. У киши ёшган томларни унча-мунча усталар ёпа олмасди.

Қисқаси шийпон шаҳарнинг зўр усталари томонидан бунёд этилганди.

Ҷодирийнинг укалари — Қудратилла акага, акамнинг ишлари маъқул бўлди шекилли, уй қурадиган бўлиб, бизни иморат ишига солдилар. Мен акамга кўмаклашдим.

Бир куни ишлаб турсак, Қодирийнинг акалари — Раҳимберди ака, чой ичиб ўтириб ҳикоя бошладилар:

— Ешлигимда трамвайда кетаётсам, елкамнинг кенглиги ёқиб қолди шекилли, ҳамма менга тикилаверди. (Ҳақиқатан ҳам Раҳимберди аканинг елкалари кенг эди. А. У.) Трамвайдан гердаиб тушиб кетдим. Уйга келиб бўлган воқеани онамга айтиб бердим. Онам эса «Ўғлимга кўз тегмасин» деб, исириқ тутатишга тушиб кетдилар...

Акам, Раҳимберди аканинг гапини бўлиб; — Намунча елкангизни мақтайсиз? Кураш тушасизми? Ким кимнинг елкасини ерга тегказар экан, — дедилар ҳазиллашиб. Раҳимберди амаки ҳам мутойибага ўч эканлар, бирпасда иш қолиб, икковлари кураш тушиб кетишди. Акам илгариям кураш тушиб юрардилар. Улар бир-бировларини белбоғларидан ушлаб, озгина айланган бўлишди. Акам Раҳимберди акани озод кўтариб, аста ерга қўйдилар. Раҳимберди ака ўринларидан туриб: — Уйимизда ишлаётган устасиз-да, бўлмаса ўзим билардим... — дедилар бўш келмай.

Улар шундай бегидир одамлар эди.

Абдулла ака бизнинг чойхонага кўп келардилар. Бўйинларига яра тошиб кетганди. Шундай бўлса ҳам от гўштили норинни еб, солма¹сини тўлаб кетардилар.

¹ Солма — халфаиз (солиқ солиб зиёфат уюштириш).

СОДДА ОДАМ ЭДИЛАР

Мен Абдулла Қодирийга яқин қўшни бўлиб, ўғиллари — Ҳабибуллодан икки ёш катта эдим. Ҳабибулло билан мактабга бирга бориб, бирга қайтардик. Чунки, биз томондан «Учқун» мактабига иккимиздан бўлак ҳеч ким қатнамасди. Ҳабибуллолар уйига дарвозадан кирилгач, ариқ бўйлаб кетган узун йўлак бўларди. Йўлак тўғри шийпонга, сўнг ичкари уйга олиб борарди. Йўлакка гиштлар терилганди. Йўлакнинг чап томонида ариқ бўлиб, унинг бўйига қозиқ толлар экилганди. Мен уларнинг боғида варрак учириб кун ўтказардим...

Абдулла Қодирий қорачадан келган, ўрта бўйли, устларида оддий чопон, бошларида дўппи, пешоналарини рўмолча билан танғиб олиб, маҳалламиздаги Мулла Юсуф домла билан шийпон атрофида деҳқончилик қилишарди. У киши яратган боғ, илгари сув бостирилиб чимзорга айланган эди. Абдулла Қодирий кетмон билан чимзорни бузиб, тозалаб ер чоқанларини кузатганман. Кетмон билан чимзорни бузиш — нақадар оғирлигини деҳқонлар жуда яхши билишади. Абдулла Қодирий ана шундай оғир меҳнат эвазига ажойиб боғ яратганлар.

Бир куни Ҳабибулло билан келиб, қизиқ воқеанинг устидан чиқдик. Ҳовлига киришимиз билан, кетимиздан кимдир: — Абдулла Қодирий уйдадилар? — деб кириб келди. Абдулла Қодирий боғда дала кийимида ишлаётган эканлар, кетмонларини ерга қўйиб дарвоза томон йўналдилар. Келувчи эса: — Бор, кетмонингни чоп, — деб у кишини силтаб ташлади.

Абдулла ака кулиб орқаларига қайтиб, бир оз вақт ўтгач, кийиниб чиқдилар. Бояги киши эса: — Мана бу Абдулла Қодирий! — деб у кишига қўл қўйдирди-да, пул ташлаб кетди.

Биз эса қотиб-қотиб кулиб қолавердик...

ТЎҒРИСУЗ УСТОЗ

Абдулла Қодирий билан мен биринчи марта 20-йилларда Қўқон шаҳрида таълим-тарбия техникумида ўқиб юрган вақтларимда учрашганман. Кунлардан бир кун дарс вақти тугай деб қолган бир пайтда тил-адабиёт муаллими: «Бугун Тошкентдан катта ёзувчи — кўп фельетонларнинг муаллифи Жулқунбой шаҳримизга ташриф буюрмоқда эмишлар. Меҳмонни кутиб олиш учун икки-учталарнинг Қўқон вокзалига чиқиб туришларинг керак», деб қолдилар.

Муаллимимизнинг гаплари тугамасданоқ биз шоғирлар оёқни қўлга олиб вокзалга қараб ўқдай учдик. Нафасни аранг ростлаб, сабрсизлик билан кутиб турган эдик, йироқдан паровознинг чинқирғи эшитилди. Бир оздан кейин поезд келиб бизга яқин жойда таққа тўхтади. Бизлар олазарак бўлиб атрафга аланглаб турган пайтимизда вагондан оҳиста тушиб келган, оддийгина кийинган, духоба дўншили, қорамағиз киши биз томон қараб келавердилар. Бизлар ҳам, худди шу киши бўлсалар керак, деб у кишига пешвоз бордик. Салом-алиқдан сўнг ўзимизни танитиб, вокзал майдонига қараб йўл бошладик. У ерда извош кутиб турарди. Меҳмонни извошга ўтказиб, тайинланган жойга қараб жўнадик. Маданият-истироҳат боғининг нақшинкор дарвозаси олдида муаллимларимиз ва газета ходимлари кутиб туришган экан. Қуюқ сўрашишдан кейин меҳмонни боғ ичида ҳозирланган ерга бошлашди. Бир вақтлар хоннинг ва чор ҳукумати амалдор аъёнларнинг роҳат боғи—оддий фуқарога кириш қатағон бўлган бу жой энди жуда кўркам қилиб безатилган, анвойи азамат дарахтлар ва гулзорларга чўмган, турлитуман хушовоз қушлар сайрашиб турган бир манзилгоҳга айланган эди. Бир томонда меҳмонни боғнинг ҳусни-жамоли мафтун этган бўлса, иккинчи томондан боққа шундай туташ қурилган хон арки ўз савлати, сеҳрли жозибаси билан ўзига чорлаб турарди. Қўқоннинг тасмили бўйича меҳмон тўкин дастурхон билан сийлангандан

кейин бир неча ҳамроҳлар билан хон ўрдаси — арк томон қараб йўл олдик. Меҳмонни арк пештоқларига ёзилган араб тилидаги лавҳалар, арkning меъморчилик санъати, хоннинг тахти ва унинг ёнбошида боққа қарата очиладиган мраммар ҳовуз, чўмилаётган канизақлар манзараси тасвири қаттиқ сукутга чўмдирди. Меҳмон арабфорс тилларини яхши билганликлари учун у ердан ўзларини қизиқтирган кўп нарсаларни бемалол ўқиб ён дафтарларига қайд этиб олдилар.

Сухбат маромида мен ёзувчининг келгусида ёзадиган асарлари учун материаллар тўплаш мақсадида Қўқонга ташриф буюрганликларини билиб олдим. Сўнгра маданият-истироҳат боғининг тарихига оид бўлган саволларига энди мукаммал жавоб қайтаришди. Ёзувчи ўзларини қизиқтирган боққа оид барча майда-чуйда тафсилотларни боғнинг ўтмиши ва сўнги ўзгаришларини ҳам назардан қочирмай ён дафтарларига қайд этдилар.

Ниҳоят ёзувчи Эски шаҳарни ҳам кўрсатишни илтимос қилдилар. Қўқон уруши маҳалида бозор расталари ёниб култепага айланган бўлса-да, янги иқтисодий сиёсат шарофати билан бўйралардан, бордонлардан омонат — газмол, шойи-атлас, чойфурушлик расталари қурилган эди. Абдулла ака расталарни айланиб юриб дидларига маъқул бўлган кексароқ одамлар билан узоқ-узоқ суҳбатлашиб олар, уларнинг гапларига астойдил қулоқ солар, тарихга оид гапларни кўнгил дафтарларига муҳрлаб олар эдилар.

Абдулла ака бир ҳафталик Қўқон сафари охирида қолганини изҳор қилиб, хайр-маъзурдан сўнг Тошкентга жўнаб кетдилар.

1924 йил кузи ва 1925 йил эрта кўкламида Абдулла ака яна Қўқон сафарига ҳозирландилар. Энди бу сафар ўзларининг сафарлари ҳақида «Янги Фарғона» рўзномасининг муҳаррири Абдулла Раҳматга мактуб ёзиб маълум қилган эдилар. Буни эшитган бизлар яна жон деб у кишини кутиб олишга чиқдик.

Энди бу кунларда уч китоб бўлиб чиққан «Ўткан кунлар» романи Қўқонда кенг тарқалган эди. Қўқон халқи азалдан китобхон бўлиб, чойхоналарда, қариялар тўпланадиган жойларда китобхонлик авж олар, қоқ ярим тунгача «Жамшиднома», «Рустам достон», «Абдуолим» сингари китоблар баланд овоз билан ўқилар, тингловчилар нафасларини ичга ютиб қулоқ солар, достон қаҳрамонлари душманни мағлуб этганда «қойил» деб қичқиринарди.

Абдулла Қодирий бу сафар Қўқонда атиги икки-уч кун турган бўлсалар-да, қариялар билан учрашувлар ва суҳбатлар завқида бир олам қувонч билан Тошкентга қайтдилар.

1930 йилда мен Ўзбекистон Давлат нашриёти (Ўзиздат)да адабий ходим бўлиб иш бошладим. Нашриёт зиммасига сиёсий адабиётлар, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини нашр этиш вазифаси топширилган эди. Шу муносабат билан Ўзбекистон партия Марказий Комитетининг қарори билан шу асарларни таржима ва таҳрир қилиш учун бир гуруҳ тўплаб, уни Тошкент яқинидаги Келес мавзеида ташкил этилган партия маорифи уйига чиқариб юборилган эди. Бу ерда гуруҳ аъзолари бир йилдан ошиқ вақт ишлаб, режадаги марксизм-ленинизм асарларининг бир қанчасини нашрга тайёрладилар. Ишнинг боришини ҳафтада Акмал Икромовнинг ўзи келиб назорат қилиб турарди. Ҳафталик ишларнинг натижаси ҳақида гуруҳ раҳбари Мўмин Усмонов Акмал Икромовга ахборот беради.

Уша даврда ишларимизга Ўзбекистон фанлар комитетининг бошлиғи Отажон Ҳошимов катта ёрдам қилган эди. Комитетда тил-имло, атамалар, луғатлар тузувчилар бўлимлари ташкил этилган эди. Абдулла Қодирий, Санжар Сиддиқ ва Наби Алимуҳаммадовлар луғатлар тузишда жуда катта хизмат қилдилар. Ўзбек тилининг беш томлик русча-ўзбекча луғати шулар иштирокида дунёга келган эди.

Абдулла Қодирийнинг атамалар соҳасида катта хизматларини эътиборга олиб, шу соҳага— терминкомга бош маслаҳатчи — консультант этиб тайинланди. Шундан сўнг у киши:

— Турли касб эгалари, ҳунармандчилик, касибчилик намоёндаларининг сўз бойликларини тўнлаш учун жумҳуриятнинг турли районларига вакиллар юбориб, касб эгаларининг сўз бойлигини фурсат ғаниматлигида тўплаб олиш керак. Вақт ўтиши билан ҳар нарса унигилади, — дедилар. Шу билан бирга, бу ишда тилнинг ўзига хос томонларини сақлаб боришга ҳам риоя қилиш лозимлигини уқдирдилар. Уларнинг таклифлари билан нашриётда «авторлар» (муаллифлар) кабинети тузилиб, мактаблар учун ўқув китоблари тузишга, буving учун муаллифлар тайёрлашга киришилди. Бу муаллифлар кабинети шировард оқибатда «Ўқитувчи» нашриёти тузиш учун замин бўлди. Кабинет ёрдамида етишган

■ Ушунчалар муаллифлар қисқа муддат ичида тил дарсликлари, ўқини китоблари тузишга улгурдилар.

Кейинчалик бу китобларнинг муаллифлари истибод даврининг қурбонлари бўлган бўлсалар-да, аммо китобларнинг кўллари муаллифларнинг номларисиз ҳам қайта-қайта нашр этилаверди.

Уша даврнинг рус тили билимдонлари бўлган. Санжар Сиддиқ, Аъзам Аюб кабилар рус тилининг нозик томонларини яхши билган Абдулла Қодирийдан маслаҳатлар олишга келиб турардилар. Абдулла ака хусусан ўзбекча ва русча халқ мақолларини ўз ўрнида ишлата билар эдилар.

Абдулла Қодирий одамларнинг ишдаги камчиликларини юз-хотир қилмай, тўшпа-тўғри юзига айтаберадиган бир устоз эдилар.

Ҳозир аниқ вақти эсимда йўқ, «Муштум» журналида катта бир мақола чиққан эди. Унда нашриётнинг «Ўзбекистон давлат нашриёти» деб ёзилган лавҳадаги «давлат» сўзи ўчирилиб, «Миллатчилар» нашриёти деб ўзгартирилган эди. Унда бир неча номдор кишилар блан бирга менинг ҳам номим зикр қилинган эди. Шундан кейин нашриёт раҳбарияти журналда номлари чиққан кишиларни «ишончни оқламаганлар» деган буйруқ билан ишдан четлаштириб юборди. Анча вақт ишсиз, кўчада тентираб қолдим.

АСОМИДДИН РАСУЛМУҲАММАД ЎҒЛИ

ЎГИТ

Мен Абдулла Қодирийга қайин ини бўламан, яъни у кишининг завжалари Раҳбарнисо менинг опам бўладилар.

«Ўткан кунлар» нашр этилиши билан мен уни дарров ўқиб чиқдим. Бир куни Абдулла поччамиз уйимизга меҳмонга келдилар. Зиёфат чоғида сўрадилар:

— Мулла Асомиддин, «Ўткан кунлар»ни ўқидингизми?

— Ҳа, ўқидим, — дедим гурурланиб.

— Неча марта ўқидингиз?

— Бир марта.

— Ҳмм. Бу китобни бир марта эмас, беш марта ўқиш керак. Шунда сиз муомилани, одобни, ҳаётни, тарихни, тилни ўрганасиз, — дегандилар.¹

¹ Бу хотирани мен Асомиддин тоғамдан эшитгандим. Тоғамни 1982 йилда 70 ёшларида вафот этгандилар. Ш. Қ.

СОБИР РАҲИМБЕРДИ ҶҒЛИ

БЕРДИ ТАТАР

Дадам Абдулла акамнинг акси бўлиб, дунёни сув босса, тўпигига чиқмайдиганлардан эдилар. Чойни хўнлаб, пиёлани эриниб хонтахтанинг четига қўядилар. Биз:

— Дада ўртараққа қўйинг, пиёла ерга тушиб кетади, — десак, «чип» этиб лабларини чимирибгина қўядилар. Бир куни Абдулла акам, Раҳбар онам, ойим дадамни уйга қоровул тайинлаб, Эрон қишлоғида¹ яшовчи Ориф почтамникига меҳмонга кетишибди. Улар келишгач дадам:

— Ҳа, Роби келдиларингми? Ичкарига кирларинг. Буёғиям зўр бўлди, — деб ётган жойларида кутиб олган эканлар. Ичкарига киришса, ҳаммаёқ алғов-далғов. Ҳайрон бўлиб бунинг сабабини сўрашибди. Дадам бепарвогина елка қисиб қўя қолибдилар. Воқеа бундай бўлган экан.

Маҳалладаги безори болалар уйга киришиб, ухлаб ётган дадамни каравотлари билан кўтариб суриб, ичкари эшикни очиб, челақдаги ёғ ва бошқа арзимас нарсаларни олиб чиқиб кетишибди. Дадам билиб турсалар ҳам бепарво ётаверибдилар.

Эсимда: бир куни ойим дадамга:

— Бориб товуқни сотиб, ўрнига егулик олиб келинг, — деб бозорга тушириб юбордилар. Дадам бир маҳал бўш тоғорани қўлтиқлаб кўтариб келдилар. Ойим:

— Егулик қани? Тоғорани нега олдингиз? — дедилар.

— Э, товуқни ҳеч ким олмовди, тоғорага алмашвордим. Рўзғорга ярар, — деб жавоб бердилар дадам. Ҳозиргача ҳам «Товуқнинг пулига келган тоғора» деб уни сақлаб келамиз. Дадам ўзи ёшликларидан шунақа содда экан-

¹ Ривоят қилишларича, ўтмишда икки қулни Эрондан сотиб олиб келиб, ҳозирги Тошкент ноҳиясидаги «Ёш ленинчи» колхозини ерларига қўйиб юборган эканлар. Қуллар ўзларидан кўпайишиб бу ерни Эрон қишлоғи, кейин Дамачи деб аташган экан. Ш. Қ.

лар. Катталарнинг эслашича, Жосият бибим енгларида узум, мевалар бекитиб:

— Раҳимберди даданга айтмагин, — деб қўшнилари-
никига улашгани олиб чиқиб кетарканлар. Кечқурун
дадам Қодир бобомга:

— Дада, ойим уйдан ҳеч нарса олиб чиқиб кетмади-
лар, — деб «сотиб» қўярканлар.

Ўша давр одамлари қанчалик содда бўлишмасин, би-
роқ бир-бирларига оқибатли бўлишган. Абдулла акам
Москвага ўқишга кетганларида ойим қармондўзлик қи-
либ, «Қайним қийналмасин» деб пул йиғиб жўнатар экан-
лар. Абдулла акам ҳам бизга жуда меҳрибон эдилар.
Ойкумуш опамни ўз фарзандларидан ҳам ортиқроқ суяр-
дилар. Опам ёшликлариданоқ зийрак, уқувли эдилар.
Улар айтган:

Гар ўзинг ўйнагали бир яхши ўртоқ истасанг
Ўнг қулоғин қурт еган каллага топширдим сани.

каби ҳажвий шеърлари ҳали-ҳали қулоғим остидан нари
кетмайди.

Маҳалламизда Отинча опа деган аёл бўларди. Опа
бизникига келиб Ойкумуш опамга дутор чертишни ўрга-
тардилар. Опам дутор чалишни ўргангач:

Вақ-вақа тўрам,
Босманг жамалагимни
Ушламанг ака
Қўйворинг оқ билагимни,

деб ашула айтардилар.

Абдулла акам қизларига қўшиб опамни ҳам Бешёғоч-
даги мактаб интернатга ўқишга бердилар. Бироқ, опам
ўқишдан келаётганида томдан осилиб тушган сумалакни
еб, ўпкалари шамоллаб, 19 ёшда вафот этдилар. Абдул-
ла акам жуда куйиниб кетгандилар. Мен Абдулла акам-
нинг йиғлаганларини биринчи марта ўшанда кўрганман.

Опам Отинча опага ўхшаш оқ-сарикдан келганлик-
лари учунми, ойим уларни доим бизникига олиб чиқиб,
йиглаб суҳбатлашиб ўтирардилар. Кейин ўша аёл онам-
нинг илтимосларига кўра менга дутор чалишни ўргатди.
Мен Ҳабибулла ва Масъудга ўргатдим.

Абдулла акам шийпон қурадиган бўлиб қолдилар.
Мен Ҳабибулла билан озгина гишт қуйган бўлдик. Кейин
усталарга гишт таший бошладик. Абдулла акам бизга

махсус гишт ташийдиган тахта ясаб бергандилар. Тахташи орқамизга кўйиб, тахта учига боғланган икки арқонли елкамиздан ошириб, устига етти-саққизтадан гишт кўйиб, таширдик.

Шийпон ҳам битди. Абдулла акам шийпон атрофини текислаб деҳқончилик билан шуғуллана бошладилар. Боғнинг кун ботар томонига картошка эсмоқчи бўлдилар. Уларнинг ер чошиш ҳунарлари антиқа эди. Биринчи йили ернинг бир томонини одам бўйи келадиган қилиб, энига узун ҳовуз қазидилар. Сўнг ерни чопганда, кетмонлаб тупроқни ҳовуз томонга сурдилар. Натижада узун ҳовуз ернинг иккинчи томонида пайдо бўлди. Кейин катта-катта жўяк олиб картошка экдилар. Картошка униб чиққач, бароб, яъни танасини кўма бошладилар. Картошка тепага қараб ўсаверди. Абдулла акам кўмиб тепага чиқавердилар. Картошқаларни кўмиш шу даражага етдики, мен Хабибулла билан ариқнинг ичига тушиб бемалол бекинмачоқ ўйнардик. Йиғим-терим маҳалида картошқанинг ҳар бир тунидан челагидан орттириб ҳосил олдилар. Кўзда ерни яна ҳовуз томонга суриб ағдариб чиқдилар.

Абдулла акам шийпоннинг юқори қисмида узумзор барпо этмоқчи бўлдилар. Жойни ҳозирлаб, узум кўчати экиш вақти ўтганиданми, кўзлаган кўчатлари бўлмаганлиги учунми, негадир иш тўхтаб қолди. Ер бўш қолмасин деб Бердивой исмли бир татар йиғит билан шерикчиликка помидор экдилар. У вақтларда биз томонда помидор экиш одат тусига кирмаган эди. Абдулла акам Берди татар билан ер чошишдилар, жўяк олишдилар. Хуллас, помидор кўчатини экиш, сув, ўғит билан парваришлаш, чопиқ қилиш ишларини Абдулла акам баб-баравар бажаришдилар.

Бердивой ака асли Сирдарё яқинидаги ноҳияларнинг биридан бўлиб, тирикчилик сабабли шаҳарга иш қидириб келганлардан экан. Бердивой ака шийпонда ётиб юрарди. Бўш вақтларида Абдулла акам билан суҳбатлашар, ҳатто бирга намоз ҳам ўқирди.

Помидор ҳосилга кириш маҳалида Бердивой ака Абдулла акамдан руҳсат олиб, бирор ҳафтага бола-чақасидан хабар олгани кетди.

Бердивой ака айтган муддатида келавермагач, Абдулла акам кимнидир унинг уйига жўнатдилар. Орадан бирор кун ўтмай, борувчи шум хабар олиб келди. Бердивой ака бола-чақасини кўриб, яна Тошкентга қайтаётганида хайрлашиб уйдан чиқибди-ю, уйларининг олдидаги темир йўлидан ўтаётиб поезд тагида қолиб кетибди.

Абдулла акам бу хабарни эшитиб:

— Бечора Бердивой ҳокисор, имони бут, ишни кўзини яхши биладиган йигит эди, — деб анча вақтгача ачинаб юрдилар. Орадан бирмунча вақт ўтгач Абдулла акам:

— Мен Бердивойникига бордим. Бечоранинг тўрт фарзанди етим қолибди. Ўзиям турмушлари жуда ночор экан. Оиласига ҳақини ташлаб келдим, — деган эдилар бир оилавий суҳбат чоғида.

Ўша йили ернинг зўриданми ёки Бердивой аканинг меҳнатиданми, ҳосил чунонам мўл бўлдики, етилган помидорларни териб улгура олмадик. Абдулла акам эски шаҳарлик боққол танишлари билан гаплашдилар. Обид акам, мен, Ҳабибулла баққолнинг дўконига помидор ташиб бердик. Раҳбар онам помидор териш, қоқи қилиш, қўшниларга тарқатиш билан машғул бўлдилар. Ўша йили Абдулла акам Обид акам ва менга бош-оёқ кийим-кечак олиб бердилар. Ўзлари келаси йилги помидор кўчатини тайёрлаб, қўшниларга улашдилар.

Абдулла акамнинг ёзувчилигу деҳқончилик ҳунарлари авж олган паллада алғов-далғов замон бошланди. Ҳамма бир-биридан қўрқиб яшай бошлади. Узоқроқ қариндошимиз Соли совунгар деган киши ҳам қочиб, бизникида ётиб юрди. Ўшанда Абдулла акамга:

— Сизни Эрон қишлоғига обориб қўяйлик. Даштда қовун экиб юрасиз, — деганимизга ҳам кўнмадилар. Балки айтганимизга кўнганларида тирик қолган бўлармидилар. Чунки ўша ерга шаҳардан қочиб чиққанлар бари жон сақлаб қолди.

Абдулла акамни олиб кетишаётганида Ҳабибулла бетоб эди. У бир йилга яқин гипс каравотда чалқанчасига ётди. Одам ётаверса чақалоққа ўхшаб қоларкан. Ҳабибулла ўрнидан турганда юришни ҳам эсидан чиқариб қўйган экан. Уни ўн беш кўнча етаклаб юрганмиз. Кейин аста-секин юриб кетди. Махсус тикилган белбоғ тақиб юрарди. Ўшанда шийпонга гипс ташиб, бели эзилган экан раҳматликнинг.

«УТКАН КУНЛАР» ХОРИЖЛИКЛАР ҚЎЛИДА

Мен асли Андижоннинг Дардоқ қишлоғиданман. Катта бувим диний ақидаларга жуда берилган аёл эди. 1934—1935 йиллар бўлса керак, у ҳаж қилишга отланиб, беш ёшлик мени ҳам ўзи билан ола кетган. Шу йўсин чет элларда қолиб кетиб, ўша ёқда савод чиқардим, мустақил мутолаа қилдим. Ўрта Шарқ мамлакатларида яшаб, кўпинча тижорат билан шуғулландим, адабиётга қизиқиб, улардаги ватандошларга ҳамиша ўз маданиятимизни тарғиб этдим. 1969 йилда ватанга қайтдим.

Чет элларда қарийб уч миллион ўзбек бор. Мен шу ўзбеклар орасида яшаб шу ҳақиқатни кўрдимки, улар учун у мамлакатларда ўз тилларида ўқитадиган на бирорта мактаб ва на ўзбекча китоб, газета чоп этилганини ёки радио—телевидение программасини учратдим. Битта-яримта чиқарилган журналлар эса ўзбек тилини ривожлантириш учун эмас, аксинча, тил тозаллиги туйғусини бузиш, ўзбек халқини қолюқ фикрда сақлаш учун чиқарилгандир. Улар Ўзбекистон маданиятидан ҳам айтарли баҳраманд эмаслар. Баъзи ўзбеклар ўз адабиётимизни шахсий кутубхоналарда сақласалар ҳам, бироқ уни ўзгаларга фойдаланишга беришга ишонмайдилар, тўғрироғи, «тараққийчисанд китоб тарқатувчи» деб айбланишдан чўчийдилар. Натижада у ерларда ўзбек тили, адабиёти аста бузилиб, унутилиб бораётгани сезилади...

Мен шу унутилиб бораётган (албатта, у ерларда) тилимизни сақлаб қолиш, шу баҳонада ўзбек адабиёти, маданияти билан уларни таништириш мақсадида, аввало, уларга ҳамиша ўзаро ўзбекча хат ёзишни тарғиб қилдим ва ўзбекча китоблар босиб тарқатишни жазм этдим. Қайси китобни нашр этишни ўйлаб, ўқувчиларни қизиқтириш учун, бадий жиҳатдан етук, ҳаётий, тили раво, тоза тараққийчисанд асар, деб танилган «Ўткан кунлар» романини биринчи галда қайта нашр этиб, ватандошлар орасида тарқатишни мақсад қилиб қўйдим.

Ромanning II ва III қисмларини Қарачи (Покистон)

шаҳрида ўзим ношир бўлиб, минг нухадан бостирдим. Босиш ҳаражатларини ўз ёнимдан сарфладим. Чунки, у ерлардаги боён ўзбеклар ўз тилимизда диний китоблар босишга ёрдам қилсалар ҳам, бунингдай халқ кўзини очувчи замонавий асарларни чоп этишни хоҳламас, хоҳласалар ҳам ўша ер ҳоқимиятидан чўчир, ишончларини йўқотишни, алоқаларини бузишни истамас эдилар. Романни турли мамлакатларга олиб бориб, ўқишни билганларга (ҳатто пулсиз) тарқатдим, билмаганларга эса баъзан ўргатишга ҳам тўғри келди.

Романнинг биринчи қисмини қайта нашр қила олмадим. Чунки, уни Покистон, Эрон, Туркия кутубхоналаридан излаб топа олмадим. Хусусий кутубхонасида бор битта-яримта ватандош эса шонмаганиданми, ёки юқорида айтилганидек, қўрқув ё андиша важданми, ҳар ҳолда вақтинча бўлса-да, биринчи қисмини бериб туришга рози бўлмади.

15 октябр, 1971 йил.

ЗИЁУДДИНХОН БОБОХОН

ЗУБДАТУЛ КУТТОБ¹

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) халқимиз ичра хусусан мақбул ва машхур бўлган ёзувчилардандир. У қалами ўткир, илм-маърифатга ўч, соҳиби илмларни ниҳоят эҳтиром этувчи шахс эрди.

1929—1930 йилларда бўлса керак, Абдулла Қодирий билан бир неча ўлтиришларда бирга бўлганман. Ўшал ўлтиришларнинг баъзилари хотирамда яхши сақланган.

Қўқалдош мадрасаси ортида бўйра сотувчи Юсуф ҳожи исмли бир киши бўлар эди. Бу кишини Бўйрачи ҳожи деб ҳам аташар, ўзи илм ва адабиётга мухлис, қиблагаҳимиз (муфтий эшон Бобоҳон ҳазратлар)га ошна, шул туфайли мен ҳам ул кишига яқин эрдим. Бир кун, юмуш билан шу Бўйрачи ҳожи дўконига кирсам, қозоғистонлик бир олим киши билан (исмини унутдим) сўзлашиб ўтиришаркан. Учовлон суҳбатимиз хийла қизиқ кетди. Гап Абдулла Қодирий хусусига келиб тўхтади. Мазкур олим Абдулла Қодирий билан бир кўришниш орзуси борлигини Бўйрачи ҳожига изҳор қилди. Бўйрачи ҳожи ўзининг Абдулла Қодирий ила яқин ошналигини айтиб, агар истасалар шу куниёқ ул кишининг уйига бошлаб бориши мумкинлигини билдирди ва йўлга отландилар.

Мен ҳам, гарчи тошкентлик бўлсам-да, ўшал кунгача Абдулла Қодирийни фақат асарлари орқали таниб, ўзларини кўрмаган ва бир кўришга иштиёқда юрардим. Бул тасодифдан фойдаланиб, мен ҳам уларга ҳамроҳ бўлдим.

Пешин чоғи яёвлашиб Самарқанд дарвозасига Абдулла Қодирийлар боғига чиқиб бордик. Очиқ эшикдан боққа кирдик. Боғ чамаси ташқари ҳисобланаркан шекилли,

¹ Зубтадул куттоб — китоб ёзувчиларнинг сараси (муҳ).

кимсадан холи кўринарди. Боғ жуда тартибли, оро берилган, четларига қозиқтол экилган узун ариқдан сув шарқираб оқар, ўрта бир ерда икки қаватли янги шийпон қурилган эрди. Бўйрачи ҳожи бизни такаллуфсиз шийпон тагига бошлаб кириб, стулларга ўтқазди ва ўзи уй эгасини ичкаридан чақиргани чиқиб кетди.

Биз стол устидаги китоблардан олиб ўқиб ўтирдик. Ёдимда, шул китоблардан бирининг номи «Ғиёсуллуғат» деб аталувчи, қомус шекилли катта кўҳна китоб эрди. Биз ундан баъзи сўз мазмунларни ўқиб англадик.

Бир вақт, Бўйрачи ҳожи, оқ қалпоқ, ич кўйлак, лозими, ялангоёқ, қоп-қора бир киши билан сўзлашиб кириб келди. У киши биз билан кўришиб, белбоғига қистирган тешасини олиб қўйиб ўтиргач, қозогистонлик меҳмон билан суҳбатлаша бошлади. Мен бул кишини бирон хизматчи ёки бинокор уста бўлса керак, деб фараз қилдим ва кўнглимдан «бул уста ҳам илмдан бохабар кимса кўринади» деган андишани ўтказдим...

Улар, гўё бир-бирларини имтиҳон қилмоқчидек, араб адабиёти бобида ярим соат мўл суҳбат қилдилар. Мен суҳбат узулиш бўлган фурсатдан фойдаланиб, «Абдулла Қодирий бор эканларми, келадиларми?» деб сўрадим. Ул киши кулиб «ҳозир келиб қоладилар» деди ва ҳаммалари кулиб юборишди. Билсам, шул киши Абдулла Қодирий эканлар. Биз борган фурсатда ул киши ўзлари устачилик қилиб, боғларининг тоғ тарафига янги дарвозахона қураётган эканлар...

Мен ул чоқларда, гарчи оз-моз илмдан бохабар бўлиб, араб-форс тилларини бирмунча билсам ҳам, ёш (20—24 ёшларда) эрдим. Фикр юритишларим, ёзувчилик бора-сидаги ақидаларим ҳам ёшларча эрди. Шу кун, суҳбат асноси, фурсати келиб, Абдулла Қодирийга шундай савол бердим:

— Кечирасиз, одобсизлик бўлса ҳам... Сиз-ку, ёзувчисиз, ҳамма нарсани ичингиздан тўқиб чиқарасиз. Шу ҳолда мана бу «Ғиёсуллуғат» сингари эски китобларни мутолаа қилиш сизга не даркор?

Абдулла Қодирий кулиб дедилар:

— Ёзувчи ҳамма-ҳамма нарсадан имкоп борича хабардор бўлмоғи шарт. Билимсиз, хабарсиз, қуруқ ичдан тўқийверишлик, бу қуруқ ёзувчиликдир.

Биз ул кишини ишдан қўймаслик учун тезроқ қўзғалдик. Ташқарига чиқиб боғларини ва чиройли шийпонларни томоша қилдик. Ёдимда, шунда ул киши «бул шийпоннинг тарҳини ўзим чизганман» дедилар.

Ўзи Самарқанд дарвозалик, Абдулла Қодирийларга бог қўшни, касби сувоқчи, аҳли илми қадрловчи. Ҳидой Маҳзум исмли яқин бир дўстимиз бўлур эрди. Шу дўстимиз ёз кунларининг бирида ўз боғига бизни меҳмонга чақирди. Меҳмондорчиликда олимлар кўч, Абдулла Қодирий ҳам таклиф қилинган, ўлтирганлар ичида ёши мен эрдим.

Меҳмондорчилик — суҳбатда Абдулла Қодирий сўзлашдан кўра кўпроқ тингларди ва мақоми келганда аста сўз бошлаб, жиддий фикрларни орага ташлар, қизиқ воқеотлардан ҳикоя қилардилар. Уламолар ўртасида суҳбат тобора қизиб борарди. Мажлисни марҳум қиблагоҳимиз бошқарар эдилар. Суҳбат Қуръон оятлари ва тафсир маъноларига келиб тўхталди.

Мулла Жамолхўжа исмли бир олим Қуръон оятларининг мазмунап бир-бирига ниҳоятда мос тушганлигини, ҳатто ҳарфлар ўзаро ҳамоҳанг келганлигини баён қилди.

Шул фурсат Абдулла Қодирий одоб билан аста муфтий ҳазратга савол қилдилар:

— Эшон бува, мана, Мулла Жамол домла Қуръон оятларининг бир-бирига мазмунап мослигини ва ҳатто ҳарфдан ҳамоҳанглигини баён қилиб, марҳамат этдилар. Мен, Қуръондаги бир оятни ўқиб, маъноси мувофиқ келдими, йўқми, деб кўнглимдан кечирдим.

Отамиз «Абдулла Қодирий Қуръон маъносидан ҳам бохабар эканда», дегандай ажабланиб қараб дедилар:

— Қани, ижтибо қилган жойингизни ўртага ташланг, билсак ҳал қилиб берамиз, билмасак тафсир кўрамиз...

Абдулла Қодирий шул оятни ўқидилар:

— «Афало янзуруна илал ибили кайфа хулиқат ва илассамо кайфа руфиат».

Аллоҳ бу оятда инсонларнинг ибрат олишга чақиради. Оятнинг айнан таржимаси шундай, «ул одамлар, манави туяга қарамайдиларми, қандай яратилган, осмонга қарамайдиларми, қандай баланд кўтарилган».

Олимлар: «Бу оятнинг ҳеч ижтибо қиладиган жойи йўқ, мулла Абдулла, туя дарҳақиқат ажойиб яратилган махлуқ, унинг жуссасининг катталиги, оғир юкларни узоқ жойларга кўтариб бора олиши, бир неча кунлаб сувсизликка чидай олиши, ёш бола етакласа ҳам етовга юриши ҳар қанча таажжубга лойиқ», дейишди.

— Мен оят маъносини бу жиҳатдан мулоҳаза қилаётганим йўқ, тақсирлар, — дедилар Абдулла Қодирий, —

мулла Жамол домла, Қуръон оятларининг ҳаммаси мазмунан бир-бирига мос демоқчилар. Мен шунисини билмоқчи бўламанки, оятда «туяга қарамайдиларми» деб туриб, дафъатан «осмонга қарамайдиларми» дейилади, яъни, жумлада ўзаро мантиқий боғланиш кўринмайди. Гап туя ҳақида бора туриб, тўсидан осмон баҳсига ўтиб кетади. Туя баҳси билан осмон баҳси ўртасида қандай муносабат, мантиқий боғланиш бор? Мени шу мулоҳаза ўйлатиб қўйди, эшонбува.

Абдулла Қодирийнинг бу фикрлари ўлтирган олимларни ҳам ўйлатиб қўйди. Мулла Жамолхўжа домла сўз олиб деди:

— Мен бир тафсирда туя маъносини булутга нисбатан қилинганлигини ўқиб эрдим...

Абдулла Қодирий бу жавобдан мамнун бўлгандай ёришиб дедилар:

— Агар сиз айтгандек, туя сўзи замирида булут маъноси англашилса, «булутга қарамайдиларми, осмонга қарамайдиларми»... Фикр ва жисмларнинг ёндошиши жиҳатдан, жумланинг мантиқий тарафи бирмунча тўғри келади...

Шул суҳбат чоғида бўлса керак, Абдулла Қодирий ҳинд сеҳргарлари борасида кулиб ҳикоя қилдилар. Абдулла Қодирий Ҳиндистонда бўлмаган, ammo сеҳргарлар ҳақида китоблардан ўқиб, ул тарафларга борганлар билан суҳбатлашиб билган бўлсалар керак.

— Сеҳргарлик лаёқатига эришмоқ учун, киши ёшлиқдап бошлаб кўн риёзат, азият чекмоғи, емоқ, ичмоқ, кийинмоқ, ётмоқ, умуман ҳар вайдан ҳам ўзини ниҳоят чекламоғи, қийнамоғи, ҳатто ўзига ўзи зулм этмоғи керак экан. Узоқ йиллар, ҳатто, умр бўйи чеккан, шунингдек оғир риёзатлари баъзида хориқулудда ҳунарларни (мўъжиза) кўрсата олиш даражасига етишар экан, — дедилар. Абдулла Қодирий:

— Масалан, сеҳргар бир неча йиллаб сочидан дарахтга осилиб турар, ерга бўйнидан кўмилиб ўтирар, мнх қоқилган тахта устида ялапғоч ётар экан... Бу хил қийноқлар, билмадим, қанчалик ҳақ, ammo шул даражатлардан сўнг, муддао ҳосил бўлур экан... Мен, бундан риёзат чеккишининг хосиятини айтмоқчиман, тақсирлар, — дедилар. Яна у киши ҳинд сеҳргарлари ҳаётидан шундай бир ҳикоятни айтдилар:

Ҳиндистонга келган бир гуруҳ инглиз сайёҳ зобитлари бир ҳинд сеҳргаридан хориқулудда ҳунарлар кўрсатишни талаб қилдилар. Сеҳргар саҳнада турли мўъжизаларни

кўрсата бошлайди: қўлидаги таёқчаси билан ёниб турган электр чироқларни бир-бир нишонга олиб ўчириб чиқарди, зални бирдан чидаб бўлмас даражада иситиб ва совутиб юборади, саҳна ўртасида туриб ўзини бирдан ёндириб юборидади, кул бўлиб тушгач, саҳна эшигидан кулиб қайтиб кириб, томошабинларга қуллуқ қилади, бир дона қовоқ уруғини сув тўлдирилган косага солиб, устини дока билан ёпади ва ўткир кўзларини косага тикиб қараб туради. Қовоқ уруғи аста кўкариб, косадан палак отиб чиқарди ва гуллаб қовоқ туга бошлайди ва ҳоказо...

Зобитлар яна мўъжизалар талаб қилаверадилар. Шунда ҳориган сеҳргар зобитлардан аччиқлангандек бўладида, уларга ўқрайиб бир-бир қараб чиқарди ва аразлагандек саҳнадан чиқиб кетади. Зобитлар умидсизланиб ўринларидан турмоқчи бўладилар. Биронталари ҳам қимирлай олмайдилар, ўзларини гўё ўтирғичга ёпишиб қолгандек ҳис қиладилар. Шундан сўнг сеҳргардан узр сўрайдилар. Сеҳргар кириб уларни «озод» қилади...¹

* * *

Абдулла Қодирий қанчалик шухрат қозонган бўлмасин, зинҳор кибрга берилмаган, ғоят камтар, ул ишғичми, деҳқонми, мардикорми, зиёлими, руҳонийми, мансабдорми — ҳаммага баробар қаровчи инсон эди.

1932—1933 йилларда Тошкент шаҳар Инжиқобод мавзеидаги Ўзбекистон ёзувчилар борида, Иноғом ота исмли бир соҳибкор боғбон қўл остида рабобий бўлиб ишлар эрдим.

Ёз кунларининг бирида, шул боққа кечки пайт, билмадим, мажлиси, зиёфатми бўлса керак. кўп ёзувчилар йиғила бошладилар. Меҳмонлар машинада, пиёда биринкетин келиб, ҳовуз лабида тайёрланган жойга тўпланар эдилар. Биз боғ юмушлари билан машғул эканмиз, шунини сездикким, ул мажлисга Абдулла Қодирийнинг ҳам келиши кутилар экан.

Кўп фурсат ўтмай Абдулла Қодирий ҳам боғ дарвозасидан қора машинада кириб келдилар. Аммо, ул киши дарвозадан киргач, бошқалардек тўғри ўтиб кетмадилар. Машинани тўхтатиб, тушдилар ва тўғри бизнинг ёнимиз-

¹ Муфтий Зиёуддинхон Бобохон жаноблари тинглаган ушбу сеҳргарлар ҳикоясини мен ҳам Қодирийдан эшитган эдим. Х. Қ.

га келиб, ҳорма-бор бўл қилдилар, ҳамма рабoчийлар билан бирин-кетин кўришдилар, ҳол-аҳвол сўрашдилар, сўнг мажлис томонга йўл олдилар.

Шунда биз рабoчийлар Абдулла Қодирийнинг бунчалик камтарлиги, одамийлиги, меҳрибонлиги, ҳар бир кўришган кимсаси билан очиқ чеҳра, самимул қалб муомала қилганларидан бениҳоя қувонган, кўнглимиз тўлган эрди. Шу боисдан ҳам илиқ хотиралар кўнглимда ҳозир бўлгандек сақланиб келәди.

17. VIII—1974 йил.

АБДУЛАЗИЗ МУҲАММАДКАРИМОВ

ЮЗИМИЗНИ ЁРУҒ ЭТГАН КИТОБ

1956 йили Интеллигенциянинг II-қурултойида Нуриддин Акрамович Муҳитдинов ўз маърузаларида Абдулла Қодирийни оқлаш, асарларини қайта нашр этиш ҳақида гапирган эдилар. Мен ўша пайтда Навоий кўчасидаги китоб дўконида сотувчи бўлиб ишлардим. Китоб дўконига келиб: — «Ўткан кунлар» қачон чиқади? — дегувчилар сони кўшайиб борди. Бир куни чамаси ўттиз ёшлардан ошган, адабиётга ишқивоз бир йигит келиб:

— Менда «Ўткан кунлар» нинг 1926 йилда чиққан нашри бор, — деб қолди. Мен қизиқиб ўша китобни бериб туришини сўрадим. Ўрнига Чўлпоннинг латин алифбосида чиққан «Кеча ва кундуз» романини олиб келиб беришимни айтдим. У рози бўлиб эртасига «Ўткан кунлар»ни олиб келди. Уч бўлимдан иборат китобни олиб варақлаб чиқдим. Китоб варақларининг бетлари доғ бўлиб кетганига ҳайрон бўлиб, сабабини сўрадим.

— Мен ҳам қизиқиб онамдан сўраганман. У киши: «Бу доғлар китобни ўқиган одамларнинг Отабек ва Қумушга тўккан кўз ёшларининг доғи», деб тушунтирган эдилар, — деди.

Мен араб алифбосида ўқишни билмас эдим. «Ўткан кунлар»ни ўқиш учун араб алифбосини ўргандим.

1958 йилга келиб «Ўткан кунлар» тўқсон минг нусхада чоп этилди. Ўша кунгача ҳали биронта ўзбек китоби бунчалик катта нусхада босилмаган эди. Мен китоб дўконида беш йил ишлаган бўлсам, доим кўнглим бир сабаб ўксик эди. У ҳам бўлса рус китобларини катта навбат билан сотишарди. Биз эса: «Қани энди ўзбекларда ҳам шундай навбат билан сотадиган китоблар ёзилса», деб умид қилардик.

«Ўткан кунлар» чиққач, талашиб беш юз (500) нусха олиб келиб, бир кунда сотиб юборганмиз.

1981 йили шаҳар Ижроия қўмитаси қарори билан шаҳримиздаги Абулқосим мадрасаси Ўзбекистон Тарих ва Маданият ёдгорликларини сақлаш жамиятининг ихтиёрига берилди. Марҳум ёзувчи Ҳабибулло Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобини ўқиб, Абдулла Қодирийни ушбу мадрасада таҳсил олганликларини билгандим. Шунинг учун мадрасадаги бир хонани Қодирий ёдгорлик хонасига айлантирдик. Бу ишда Ҳабибулло ака яқиндан ёрдам бергандилар. Кейинчалик 1926 йили чиққан «Ўткан кунлар»ни Қодирий хоналарига олиб келиб қўйдик. Чунки, у китоб юзимизни ёруғ қилган китоб эди.

АДАБИЙ УЙЛАР

Ёзувчи турмушни ҳар тарафлама ўрганиши, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиши керак. Қисман бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаган. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак.

* * *

Бир асар ёзишда аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган бўлсам-да, яна бориб, текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман.

Материални ўрганиш маҳалида, энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси ҳолда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда, у майда нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин

* * *

Умуман, майда материаллар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади. Лекин мен ҳар қандай деталларни ҳам асарга киргизавермайман. Уларни асарнинг худди шу жойида

тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман. Ёзувчи бўламан, деган ҳар бир киши ўзида мана шундай, турмушнинг майда-чуйдаларигача кузата оладиган қобилиятни ўстириши керак.

* * *

Ёзувчи бўладиган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиганда ҳам, ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб, суриштириб бориши керак. Шундагина ёзувчилардан ҳунар ўрганиш мумкин.

* * *

Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Тузилган жумлани ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдadir.

* * *

Қалам — ўқлори, адабиёт — кетмон бозори эмас. Йўсинсиз равишда хотирага келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилят саналмайди. Сўз қолич, фикр унинг ичига қўйилган яшиқ бўлсин, кўпчилик хумдонидан ишиб чиққач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин.

* * *

Фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувчи асло ўрин бермаслиги лозим. Шундагина иборани тузатиб босишга йўл қўймаган, мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб, ўзингизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилган бўласиз. Кишига ишониш ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас. Бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантнинг руҳига фотиҳа ўқий кўр-

мангиз. Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдали, ҳам умидлидир.

* * *

Хикояни «серсув» қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумеловнинг бу қаламун эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмай, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов буни ўзи айтиб бермасдан, Очумеловнинг ўз сўзи билан қисқа сатрларда кўрсатади қўяди.

* * *

Услуб деган нарсаси, тил билишга боғлиқ бўлган ва ҳар бир ёзувчи тилининг характери каби бўлиб танилган бир хусусиятдир. Ёзишга малака ҳосил қилинганч, услуб ҳам ўз-ўзидан туғилади.

* * *

Сатру (сатира) турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимишга маҳқум этиб кўрсатувчи бир ойнадир.

* * *

Комедия деганда нима тўғри келса, шундан кулавермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмак, уни ёзганда мавзунини турмушимизнинг нақ чирик бир жойидан олмоқ ва шу билан баробар, адабиёт тарозусига солиб ёзмоқ керакдир.

* * *

Кулгиликни ёзганда, уни сиз ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи, ўқувчингизгина эмас, ҳатто кулгида қолган рақи-

бингизнинг ўзи ҳам можаросиз сиз билан биргалашиб кулишмакка мажбур бўлсин.

Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан, пичинг, кесатиш, киноя, тағофил ва бошқалар), лекин энг мўътабари характер кулгисидир.

* * *

Адабиёт дунёсида икки турли танқид бор: жиддий ва ҳажвий танқид. Жиддий танқид ўзининг кузатган нишонани устида ўзгаришлар ясага ҳам, аммо кўпинча авомга мажхулроқ бўлиб ўтади. Айтиш мумкинки жиддий танқид баҳс қилинган масаланинг ўз аҳлига, яъни юқори табақа зиёлиларига махсус кабидир. Ундан сўнг, жиддий танқид турмушнинг ҳар бир бурчагига кириб юриш учун ҳам таназул этолмайди. Бу жиҳат билан қаралса-да, уммавийлик хусусиятидан йироқдир.

Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвий танқид (сатира маъноси билан) уммавий дейилса бўлади. Чунки, кулги танқид турмуш бўйлаб учқувчи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизғанч, манфур, музир шунинг сингари унсурлар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир. Хулоса: ҳажвий танқиднинг табиатидаги кулгулик унсур авомнинг маҳбуби, тағин тўғриси, унинг ўз ижодидир.

* * *

Бир халқнинг ҳар бир соҳада тутган мавқеи маданиятдаги даражасига, яъни савиясига қараб ҳукм қилинса ҳам, аммо ҳажвийтадаги даражаси бунга қарамайди. Халқнинг кулгулик даҳоси аксари ўша қавм интибоҳ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўринади. Масалан, Италияда Данте, Испанияда Сервантес ва Россияда Гоголь каби. Мазкур даҳоларни етиштирувчи бош омил бузуқ шароит эди.

* * *

Баъзилар, «асарларингизда мақсадга шошиласиз», дейишади. Асарнинг зерикмай ўқилиши ана шу, ортиқча тафсилотларга киришмай, мақсадга шошилишдадир.

* * *

Тарихий романнинг бир яхши хусусияти шундаки, у бир жиҳатдан бадиий асар сифатида китобхонга мароқ беради, иккинчи жиҳатдан ўқувчини бир қадар тарих билан ошна қилади...

* * *

Ўзбек тили камбағал эмас, балки ўзбек тилини камбағал дегувчиларнинг ўзи камбағал. Улар ўз нодонликларини ўзбек тилига тўнкамасинлар.

* * *

Инсонда ҳусн бўлса-ку, ақл, назокат бўлмаса, у қоздан ясалган гулга ўхшайди

* * *

Китобни тушуниб мутолаа қилиш керак. Баъзан тушуниб мутолаа қилишнинг ўзи кифоя қилмайди. Фикрлар тез унутилиши мумкин. Бундай ҳолларда айрим зарур фикрларни ёд олиш керак бўлади.

* * *

Ҳамма тил ҳам қўшни тиллардан «қарз» олади. Бусиз иложи йўқ. Асар фақат ўз тилидагина ёзилса ширасиз, қуруқ чиқади. Ёзувчи ўз халқининг тилини, фольклорини камол ўрганиши шарт ва бир неча тилларни, айниқса, яқин қўшни тилларни билиши фазилат. Шундагина тили бойийди, асари жонланади.

* * *

Ёзувчини, гарчи шахсан танилмаса ҳам, асарларини ўқиб, қандай табиатли шахс эканини ғойибона билиш, тасаввур қилиш мумкин. Чунки, у асарларида асосан ўз табиатини, руҳини тасвирлайди.

* * *

Асар ёзсам, маълум довонгача қийналиб безанглаб бораман. Кейин менда шундай бир завқ пайдо бўладики, асар кечалари тушимга кириб чиқади, уни битирмагунча кўнглим тинчимайди.

* * *

Ҳар бир асарим — бир фарзандим, чироқчимдир.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ АФКОР АҲЛИ НИГОҲИДА

ХОЛИД САИД ВА АБДУЛЛА ҚАМЧИНБЕК

(Озарбайжонлик таржимон ва адабиётшунослардан)

«Ўзбек адабиёти тарихида ҳам, биринчи ўлароқ, ҳаётий тарихий бир роман ёзилиши билан ўзбек ижтимоий ҳаётида, ўзбек халқининг ёзма нафис адабиётида жонланиш орзуси туғилди. «Ўткан кунлар» ўзбек халқининг ўтмишини, хонлар давридаги жоҳилона сиёсатни, халқнинг феодализм даврида чеккан азоб ва уқубатларини кўрсатган бир романдир...

Роман ўзбек адабиётининг биринчи романларидан ҳисобланади, асарда бир тарафдан ўзбек ҳаёти, хотин-қизлар турмуши, уларнинг юмшоқ табиатлари, садоқатлари, ширин одатлари тасвирланган, иккинчи тарафдан ҳам уларнинг оила ичидаги ҳаракатлари нафис суратда кўрсатилган. Абдулла Қодирий ўзбекларнинг Мирза Фаталисидир. Бу роман Ўзбекистонда ҳар бир саводхон ватандош томонидан севилиб-севилиб ўқилмоқдадир».

Боку, 1928 йил. Абдулла Қодирий «Отан гуналар».

ЗАРИФ БАШАРИЙ

(Татар ёзувчиси ва таржимони)

«Ул ўзининг йирик романларида олган даврнинг турмушини ниҳоятда жонли қилиб кўрсатади, ўша даврнинг

жонли одамларини гавдалантиради. У ниҳоятда равон, ширали ва маъноли қилиб тасвирлайди. Унинг асарларини ўқиганда бутунлай эриб, гарқ бўлиб кетасан. Тил ширали ва содда. Унинг 1923 йилдан кейин «Ўткан кунлар» номида йирик бир романи босилди. Мундарижаси Худоёрхон давриндан олиниб ёзилган бу романи ўқиган вақтда ўзингни бутунлай шу даврнинг қаҳрамонлари орасида юргандай ҳис қиласан. Худоёрхон замонасидаги идора усули, у ердаги фиққ фужурларни, ўзбек турмушидаги ярамас одатларни фош этиб, қаттиқ танқид қилган бу роман ҳақиқий реалистик йўл билан ёзилган.

*З. Баширий. Ўзбек адабиёти.
Қозон: 1929: 15—16 бетлар.*

МУСТАФО НУЪМОН

(татар шарқшунос олими ва таржимони)

«Ўткан кунлар» романи ўзбек халқининг ўтмишидаги оғир ҳаётини бутун мукамаллиги билан гавдалантиради. У вақтларда ҳукм сурган феодал бошбошдоқликлар, реакциян руҳонийларнинг сотқинлик сиёсатини, халқ онгини захарлаб, унга кўрсатган зарарли таъсирларини ниҳоятда усталик билан фош қила олган. Бу роман бизнинг татар ўқувчиларига қардош ўзбек халқи турмушининг рангбаранг томонлари, ўтмишда кечирган оғир кунларини кўз олдига келтиришларига ёрдам беради.

Абдулла Қодирий. «Ўткан кунлар». Қозон. 1959: 7—8 бетлар:

НИЕТА ТУН (немис адабиётшуноси):

Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотган Ўрта Осиё адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди.

ЖАЛОЛ ИКРОМИЙ (тожик ёзувчиси)

Абдулла Ҳодирий ўзининг гоят сиқик, аммо чуқур лирика билан йўғрилган жумлалари билан китобхонни мафтун қилади. Унинг асарларидаги ҳар бир деталь ўзида юксак маъно ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади.

БЕРДИ КЕРБОБОВ (туркман ёзувчиси)

Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ни, «Қозоқ қизи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Ҳодирийнинг «Ўткан кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим.

ХИДИР ДЕРЯЕВ (туркман ёзувчиси)

Абдулла Ҳодирийнинг «Ўткан кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романим устида иш бошладим.

МУХТОР АВЕЗОВ (қозоқ адиби)

Абдулла Ҳодирий (Жулқунбой) романлари 1920 йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди, унинг асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандай дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан киши... У йигирманчи йиллардаги бутун... туркий тиллар адабиёти бадий прозасининг энг зўр устасидир.

ЕВГЕНИЙ ЭДУАРДОВИЧ БЕРТЕЛЬС (шарқшунос олим)

Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди, энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Ҳодирий яратиб берди.

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН:

Ўзбек онаси яқин ўртада иккинчи Абдулла Ҳодирий-
ни туғмаса керак.

МУНДАРИЖА

Сўз боши ўрнида. Шеркон Қодирий	3
Ҳабибулло Қодирий. Қиш ташвишлари	7
Гул кайфи	10
Қўнғиз	14
Ҳашар	14
Деҳқон бува	15
Кечирасиз, ўртоқ ёзувчи	17
Тарбия	19
Маъсуд Абдуллаев. Миннатдорчилик хати	22
Меҳрибон дадам	24
Дадам ушур улашардилар	25
Эътиқод	27
Армон	30
Шеркон Қодирий. Исмлар	33
Ҳикмат Раҳмонов. Боғбон адиб.	35
Содиқ Маъсумов. Ҳибсхонада	37
Ориф Қосимов. Мардлик	39
Ғози Юнус ўғли Тўлқин. Тилла соат.	40
Абдулраҳим Бобохонов. Қодирий сўз устаси эдилар	42
Мўйилдин Жамолиддин Маҳдум ўғли. Ўрик	44
Абдулқодир Умаров. Шийонни қурган усталар	46
Фахриддин Муҳиддинов. Содда одам эдилар	48
Малик Раҳмон. Тўғрисўз устоз	49
Асомиддин Расулмуҳаммад ўғли. Уғит	53
Собит Раҳимберди ўғли. Берди татар	54
Жўра қори Бўтакўз. «Ўтган кунлар» хорижликлар қўлида	58
Зиёутдинхон Бобохон. Зубдатул кутуб	60
Абдулазиз Муҳаммадкаримов. Юзимизни ёруғ этган китоб	66
Абдулла Қодирий. Адабий ўйлар	68
Абдулла Қодирий афкор аҳли нигоҳида: Холид Саид ва	
Абдулла Қамчибек, Зариф Баширий, Ниёта Тун, Жалол	
Икромий, Берди Кербобоев, Хидир Деряев, Мухтор Аёзов,	
Евгений Эдуардович Бертельс, Абдулҳамид Чўлпон	74

«ЕДНОМА» серияси № 2

ҚОДИРИЙНИ ҚЎМСАБ

(Тўнлам)

ВСПОМИНАЯ КАДЫРИ

Сборник